

PREGLED LITERATURE I OBJAVLJENIH IZVORA O PROBLEMU SERVA I FAMULA U SREDNJOVJEKOVNIM DRUŠTVIMA NA ISTOČNOM JADRANU

Neven B u d a k

U V O D

Servi i *famuli* bili su, na svoj način, sastavni dijelovi gradskih i seoskih društava na istočnom Jadranu (otoci — obala — zaleđe) kroz čitav srednji vijek. U literaturi se ti najniži slojevi radno aktivnog stanovništva¹ javljaju pod različitim nazivima. Problemi terminologije, tumačenja i prijevoda pojedinih izraza, nerijetko su dovodili historičare u zabludu. Prijevodi latinskih termina često nisu bili temeljeni na potrebnim istraživanjima pa su, kao posljedica takva rada, nekim riječima pridavana kriva ili samo djelomično točna značenja. Najveća se poteškoća javljala upravo s pojmom »servus«, zbog toga što se njime u klasičnom latinitetu označavao rob u antičkom smislu. Terminološko rješavanje problema, kojemu je bio sklon dio istraživača, zavelo je neke od njih, pa su u srednjovjekovnim servima tražili ljude manje-više istog takvog pravnog položaja. Tako je, zapravo, definicija pojma bila unaprijed određena pripadajućim terminom.

Nakon pomnije obrade pravnog, ekonomskog i društvenog položaja pomoćne radne snage u našim primorskim komunalnim društvima,² opredijelio sam se za dva naziva, navedena na početku ovog teksta, kojima se, uz izvjesne ustupke shematizaciji, mogu označiti dvije osnovne kategorije pomoćne radne snage, u prvom redu u gradovima. *Servi*, prema toj podjeli, predstavljaju neslobodne ljude, koji ne posjeduju aktivno pravo u sudskom postupku, nemaju slobodu kretanja i samostalna raspolaganja imovinom, kao ni formiranja obitelji po vlastitoj želji. Od robova klasične antike razlikuju se po tome što nisu bili *res propria* svojih gospodara (premda ih ponekad dubrovački izvori upravo tako označavaju), jer ovi nisu imali apsolutnu sudsku vlast nad njima. Zbog te značajne razlike odbacio sam u literaturi uvriježen naziv »rob«, koji je pogodan za označavanje potpuno bespravnih osoba, i odlučio se za isključivu upotrebu termina »servus«.

¹ Serve i famule smatram najnižim slojevima radno aktivnog stanovništva za razliku od, ekonomski i društveno, još nižih slojeva radno neaktivnog stanovništva: prosjaka, siromaha, razbojnika, bolesnih — dakle svih onih koji su potisnuti na samo dno društvene ljestvice.

² N. Budak: *Servi i famuli u komunalnim društvima na istočnom Jadranu*, magistarska radnja, Zagreb 1982.

Drugu kategoriju pomoćne radne snage karakteriziraju izvjesna pravna ograničenja samo u vrijeme trajanja ugovora kojim se vezala za poslodavca. Stoga se ta grupa ljudi, koja je poput serva obavljala pomoćne poslove u kućanstvima, obrtima i trgovini, može nazvati poluslobodnom, tim prije što su neki od njih ugovorima bili vezani na vrlo duge vremenske rokove, ponekad i doživotno. Kako se oni u izvorima najčešće nazivaju »famuli«, odnosno »servientes«, odlučio sam se za prvi termin, kako bi se lakše razlikovali od serva.

Obje su grupe bile vrlo bliske po društvenom položaju, premda su servi, ne samo s pravnog gledišta, bili isključeni iz komunalnog društva, dok su famuli potisnuti na njegove margine.

Poseban problem predstavljaju, međutim, servi na hrvatskom području (u ranosrednjovjekovnom smislu riječi), dakle unutar seoskog društva. Malobrojnost i šturost izvora ne dozvoljavaju nam da bolje osvijetlimo njihov položaj. Nema, ipak, sumnje da su među njima i gradskim servima morale postojati neke razlike, uvjetovane barem drugačijim društvenim sistemima.

Literatura o ovom predmetu neobično je opširna, ali u velikoj mjeri jednostrana. Sve do poslijeratnog razdoblja, društveni aspekti povijesnog razvoja potiskivani su u drugi plan, u korist političke povijesti. U takvim se okolnostima, dakako, nije mogao razviti niti interes za proučavanje društvenog položaja elite, a kamoli za spoznavanje okolnosti u kojima su živjeli i djelovali najniži slojevi, kako gradskog, tako i seoskog stanovništva. Anonimni, »mali« ljudi dalmatinskog grada ostajali su zapostavljani čak i u onim radovima u kojima se govorilo o strukturama u koje su bili uključeni brojnim, složenim vezama. Historičari bi ih spomenuli samo uzgred, imajući pred sobom samo statutarne odredbe. Tek iznimno analizirao se i njihov ekonomski položaj.

Poslijeratno razdoblje i društvene promjene u Jugoslaviji donijele su određene izmjene u usmjeravanju interesa naših povjesničara. Rad na društvenoj i ekonomskoj problematici povećao je i naša znanja o ovdje proučavanom sloju gradskog stanovništva. Tek ovako kasnom preorijentacijom historiografije moguće je protumačiti jednostrani pristup složenim problemima, koji se u najvećoj mjeri održao do danas. Osim statuta, sada se, doduše, proučavaju i notarski spisi, ali se pri tom u žarištu interesa historičara nalaze samo ekonomsko-pravni podaci.

Posljednjih desetak godina, u nekim se radovima, vrlo ograničenog broja historičara, javljaju dosad nepoznate ili malo proučavane teme, obično smatrane perifernim. Usprkos takvoj sporadičnosti, postoji tendencija da one zauzmu ravnopravno mjesto s »klasičnima«.

Novosti u metodološkom pristupu još su neznatnije, te se mora konstatirati sve veći nesrazmjer u kvaliteti domaće medievistike naspram evropskoj, odnosno euro-američkoj. Potreba za novim pristupima nameće se danas kao neizbježna.

Ovaj pregled zamišljen je donekle i kao bibliografija, pa su u njega ušli i neki radovi koji po svojoj vrijednosti i značaju možda i ne bi trebali biti registrirani. Pokušali smo na taj način obuhvatiti što veći broj autora i radova, ali nam je bez sumnje ponešto i izmaklo. Teškoća prilikom izbora predstavljala je i činjenica da postoji vrlo malen broj radova u cijelosti posvećenih ovoj problematici, a da su mnoga mišljenja i prilozi izneseni u tekstovima s drugačijom glavnom temom. Po pitanju radne snage famula, situacija je tek nešto bolja. Stoga smo morali navoditi i manje ulomke izvađene iz većih cjelina.

HISTORIOGRAFIJA

Već je otac naše suvremene historiografije, Ivan Lucić, zapazio veliki značaj trgovine servima kako za dalmatinske gradove, tako i za hrvatsko zaleđe, pa i za srpsko.¹ Iako se, dakako, nije posvetio ekonomskim analizama ove pojave, nego je pažnju usmjerio na tumačenje raznih termina kojima su servi obilježavani, ipak i taj podatak svjedoči o širokom rasponu njegova zanimanja za dalmatinsku prošlost i sposobnosti uočavanja bitnih problema.

Prvi stvarni prilog proučavanju ropstva u dalmatinskim gradovima dao je 1841. pravnik Alexander von Reutz.⁴ Radeći isključivo na statutima, postavio je zanimljivu tezu o uzrocima nerazvijenosti ropstva u gradskom distriktu, a po njegovu mišljenju i unutar samih gradova. Smatrao je da su za tu pojavu bila bitna dva uzroka: prvi je strah stanovništva od većeg broja serva koji bi se mogli pobuniti, a drugi nemogućnost naseljavanja serva na skučenom gradskom zemljištu. Uz to, obrađivanje zemlje nije se smatralo nečasnim zanimanjem, pa se time bavilo u velikoj mjeri i domaće slobodno stanovništvo, te je i to bio razlog što radna snaga serva nije bila potrebna poljoprivredi. Zbog nerazvijenosti ropstva, položaj je serva vremenom bivao sve bolji, da bi se na kraju između njih i onih koji su se zapošljavali po ugovoru izgubile sve razlike. I u vrijeme izrazitijih razlika između slobodne i neslobodne radne snage, položaj robova bio je bolji nego u antici, a pravo gospodara na život robova nije postojalo.⁵ Reutz je dao i sažeto obrazloženje za pretvaranje neslobodne radne snage u slobodnu: rad na ugovor, po njegovu tumačenju, nastaje samo u društvu u kojem vladaju najveće političke slobode, te je prema tome dalmatinska komuna primjer takva društva.⁶ Premda pionirski, ponekad i naivan, ovaj je rad ukazao i na neke bitne probleme, kao npr. na zamjenu neslobodne radne snage onom koja se na rad obvezala ugovorom, pa je za to dao i originalno, iako nepotpuno tumačenje.

Domaća je historiografija posvetila pažnju ovom problemu tek trideset godina kasnije, ne uzimajući uopće u obzir Reutzovo djelo. Prvi je od naših historičara pisao o ropstvu Božidar Petranović.⁷ U metodološkom je pogledu otišao nešto dalje od Reutza, jer se nije služio samo statutima, već je upotrijebio statute nekim ispravama srpskih vladara, ali one nipošto nisu relevantne za područje čitave Dalmacije. Ne sumnjajući u postojanje ropstva u poljoprivredi, postavio je njegovu gornju granicu u sredinu XIV stoljeća, iako u prilog

¹ Ivan Lucić: Povijesna svjedočanstva o Trogiru, Split 1979, 1101—1108.

⁴ Alexander von Reutz: Verfassung und Rechts-Zustand der dalmatinischen Küsten-Städte und Inseln im Mittel Alter, aus ihren Municipal-Statuten entwickelt, Dorpat 1841.

⁵ Isto, 275.

⁶ Isto, 280. Reutz donosi i fragment jedne zanimljive narodne pjesme, na hrvatskom i u njemačkom prijevodu, ali na žalost ne navodi kako je došao do nje. Iako je sama pjesma nesumnjivo iz kasnijeg vremena, ipak ćemo je navesti, kao svojevrsnu ilustraciju, prema Reutzovu tekstu:

Jerjim neda robiti Kotare
ni Švlaciti czarque ni otare
ni prodavat Suxgnie u Latine
ni ljubiti kotarke divojke.
Suxgnie fatta po voiszij dijli
nekti sluscat starcze bole svoga.

⁷ Božidar Petranović: O ropstvu, Rad XVI, 1871, 59—75.

tome nije mogao iznijeti nikakve dokaze.⁸ Ne ulazeći u srž problema, trudio se prikazati kako je položaj serva bio jednak i u Hrvata i u Srba, bez obzira na područje na kojem su živjeli. Petranovićev je tekst potrebno pribilježiti kao prvi te vrste u nas, ali danas nema nikakve upotrebne vrijednosti.

Franjo Rački je, u svom možda najznačajnijem radu, posvetio veliko poglavlje problemu ropstva u Hrvata.⁹ Razlikujući društvo romanskih gradova od onoga čisto hrvatskog zaleđa, zaključio je, relativno točno, da je ropstvo Hrvatima preneseno rimskim zakonima i crkvom.¹⁰ Smatrao je da se to vidi i iz činjenice da na hrvatskom području nije postojao veći broj serva, pri čemu mu je za primjer poslužilo veliko imanje samostana sv. Ivana Biogradskeg. Promatrajući promjene u položaju serva, Račkome je osnovna misao bila da se njihov položaj poboljšavao zahvaljujući crkvi koja ih je na svojim imanjima bolje tretirala, i koja je raznim odredbama, uglavnom na crkvenim saborima, doprinosila poboljšanju njihova stanja.¹¹ Ova bi teza mogla biti prihvatljiva u općeevropskim okvirima, ali bi se teško mogla dokazati na našoj obali.

Ni Ćiro Truhelka, pišući o raznim vidovima uređenja srednjovjekovne Bosne nije mogao mimoići problem ropstva, koji je bio specifičan upravo za to područje.¹² Porijeklo robova, koji su tvorili po njegovu mišljenju poseban sloj stanovništva, na što se često pozivaju trgovci priobalnog pojasa kako bi opravdali svoju trgovinu, tumačio je Truhelka postojanjem određenog broja ratnih zarobljenika, kao i dobrovoljnim predajama kmetova, koji više nisu mogli podnositi feudalne namete.¹³ Posebnu je pažnju posvetio naporima bosanskih vladara i feudalaca da, početkom XV stoljeća, suzbiju prodavanje svojih podanika u Dubrovnik ili preko mora.

Članak Kerubina Šegvića: »Roblje u Hrvatskoj«, nema znanstvene vrijednosti, ali ga je zanimljivo spomenuti kao primjer podvrgavanja čak i ovakvog problema potrebama suvremene politike.¹⁴ Šegvić odlučno odbacuje tvrdnju Račkoga da su servi i njihovi gospodari bili slavenskog porijekla, jer pobjednički, tada već slavenizirani Hrvati, nisu mogli pripadati porobljenim slojevima, »bar ne u prvo vrijeme«.

Ivan Ružić je, analizirajući društveno stanje u Hrvata u ranom srednjem vijeku, ponovio konstataciju Račkoga o romanskom utjecaju na razvitak ropstva u Hrvatskoj, kao i o nepostojanju serva na posjedima hrvatskih samostana.¹⁵

⁸ Isto, 71.

⁹ Franjo Rački: Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća, Rad LXX, 1884.

¹⁰ »... u pogledu Hrvatske valja razlikovati društvo romanskih gradova od čisto hrvatskog društva ...«, isto 156.

¹¹ »Položaj neslobodnih ljudi okrećao se sve više na bolje u sredovječnom društvu, čim su kršćanska načela dublje u njega prodirala. Načelo jednakosti i bratinstva, kršćanstvom propovijedano, najprije je ublažilo položaj neslobodnog čovjeka, smirilo i sblížilo s njim gospodara njegova, te mu postupice i potpunu slobodu dovelo. Krštenjem došao je neslobodnjak u novu pravnu zajednicu sa svojim gospodarom koja mu je i u odvisnosti preobrazila gospodara u blagovoljnog zaštitnika i zastupnika.« (155). Dobrovoljna predaja u korist crkve bila je češća, »... a glavnim uzrokom bi ne samo bogoljublje, nego i ta okolnost, što se pod zaštitom crkve gubitak osobne slobode malo osjećao ...« (160).

¹² Ćiro Truhelka: Državno i sudbeno ustrojstvo Bosne u doba prije Turaka, Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu (GZM) XIII, 1901, 71—112, 155—200.

¹³ Isto, 93.

¹⁴ Cherubin Šegvić: Roblje u Hrvatskoj, Hrvatsko kolo II, 1906, 324—332.

¹⁵ Ivan Ružić: Društveno stanje Hrvata u starije doba, Mjesečnik pravničkog društva u Zagrebu, god. 37, knj. 1, 1911, 110—123.

Iste je godine Heinrich Mayr zagovarao teoriju o kontinuitetu gospodarskog života na istočnoj jadranskoj obali.¹⁶ Obradivši agrarne odnose u Dalmaciji u rimsko doba, usporedio ih je s izvorima X—XII stoljeća, pri čemu je zaključio da su se u srednjem vijeku očuvali ne samo državnopravni oblici municipaliteta, nego i od strane barbara zatečeni društveni odnosi. Rimski velikodostojnici i crkva imali su, po Mayru, veleposjede organizirane po sistemu villa, koje su, zajedno s robovlasništvom, koje je vezano uz takvu organizaciju, preuzeli i Hrvati (9—10). Uzroke pojave ropske radne snage tražio je pogrešno u pregustoj naseljenosti unutar gradskih zidova, čime je bio prouzročen višak radne snage, koji se morao zapošljavati pod najnepovoljnijim okolnostima (11). Višak se radne snage pojavljivao zapravo na selu, u zaleđu, dok je u gradovima postojala potreba za zapošljavanjem vanjskih radnika. Mayrov je rad zapravo prva argumentirana teorija o kontinuitetu antičke civilizacije u Dalmaciji.

U međuratnoj je historiografiji prvi prilog rješavanju ovog problema dao Milorad Medini.¹⁷ Tražeći korijenje kmetstva i težaštva u Dalmaciji, nije uopće doveo u sumnju postojanje serva-poljoprivrednika, pa je čak upotrebu njihove radne snage smatrao vrlo raširenom, osobito na crkvenim posjedima. Po njegovu mišljenju, njihov je položaj bio gotovo jednak onome rimskih robova, s time da se vremenom poboljšavao, pa su se servi i slobodni seljaci izjednačili u položaju kmetstva.¹⁸ Ovakovo tumačenje geneze njihova položaja teško je braniti, jer se iz podataka s dubrovačkog područja vidi da su se servi pretvarali u slobodne radnike, dakle težake.

Članak Josipa Stipančića, iako opsežan, nema nikakve znanstvene vrijednosti. Autor je velikim dijelom upotrijebio navedeni tekst Č. Truhelke.¹⁹

Gregor Čremošnik se, opisujući položaj robova u srednjem vijeku, zadržao samo na dubrovačkim materijalima, koje je vrlo detaljno obradio. No, njegova radnja sadrži podatke samo o servima kao kućnoj posluzi, a ne i o agrarnim.²⁰

Objašnjavajući pravne odnose u Hrvatskoj i Dalmaciji, Antun Dabinović je bio prilično nejasan prilikom analize položaja serva odnosno kmetova, ne praveći jasnu razliku između upotrebe tih pojmova, a time i kategorija koje su njima obilježene.²¹ Jednako je tako na osnovu samo dviju isprava poistovjetio stanje u Hrvatskoj i Dalmaciji (oponuka priora Andrije i darovnica Jelenice) (140). Prilično naivno djeluje njegova koncepcija po kojoj se crkva u borbi protiv cara u XI stoljeću oslanja na puk, a time i na serve, te je stoga i Zvonimir preuzeo obvezu da spriječi trgovinu ljudima u svom kraljevstvu. (141)

¹⁶ Heinrich Mayr: *Das dalmatinische Kolonat*, Wien 1911.

¹⁷ Milorad Medini: *O postanku i razvitku kmetskih i težačkih odnošaja u Dalmaciji*, Zadar 1920.

¹⁸ »Stanje tih robova bilo je, kako se vidi iz dalmatinskih statuta, donekle jednako stanju rimskih robova. Njih u početku ne smijemo miješati s hrvatskim seljacima, ali kako je ropstvo nestajalo, a od seljaka pod utjecajem feudalizma postajao kmet, tako su se ova dva društvena sloja vremenom stopila u jedan: robovi i seljaci postali su kmeti.« (9).

¹⁹ Josip Stipančić: *Naši krajevi i trgovina robovima*, Franjevački vjesnik, god. XXXV, br. 6, 178—184; 7, 210—218; 8, 248—351; Sarajevo 1928.

²⁰ Gregor Čremošnik: *Naše roblje u srednjem veku*, Jugoslavenska knjiva, VI, knj. 1. 21—26.

²¹ Antun Dabinović: *Hrvatska državna i pravna povijest*, Zagreb 1940.

U prijelomnom razdoblju II svjetskog rata objavio je Antonio Teja dosada najznačajniju raspravu o pojavi ropstva u Dalmaciji, uklopivši ga u prikaz ekonomskeg života Zadra u kasnom srednjem vijeku, do pada pod mletačku vlast.²² Analiza stanja u Zadru daleko mu je vrijednija od one u ostaloj Dalmaciji, jer se služio ne samo gradskim statutom, nego i notarskim materijalima. Smatrao je da se ropstvo na našoj obali nastavlja na rimsku tradiciju, tj. da ne datira tek iz srednjeg vijeka. U svom je radu obuhvatio mnoge aspekte problema, posvetivši posebnu pažnju bračnom pravu serva, njihovom oslobođanju i trgovini ljudima. Od velikog je značaja to što se koristio komparativnom metodom, uspoređujući poglavito gradske statute. Time je po prvi put upozoreno na raznolikost položaja serva u pojedinim obalnim komunama.

Ivo Stjepčević je još uoči rata napisao rad o prošlosti Kotora i Grblja, ali je na njegovo objavljivanje morao čekati još punih devet godina.²³ Za našu su temu zanimljiva njegova tumačenja pojmova »vlastak« i »posadnik« koji su karakteristični za područje oko Kotora, ali se susreću i kod Dubrovnika (36—48). Po njegovu mišljenju, koje nije baš čvrsto dokazano, oba pojma oznaka su za istu kategoriju zavisnog stanovništva, ali koja se ne može poistovjetiti s robovima. Oni se, kako smatra Stjepčević, nisu koristili u poljoprivredi, nego samo kao kućna posluga (49).

Nakon rata, potaknuta novim razvojem koji je zahvatio i historiografiju, pokrenula se živa diskusija o svim vidovima društvenog uređenja Južnih Slavena. O ropstvu je prvi prilog dao Aleksandar Solovjev, obraćajući pažnju isključivo na problem trgovine robljem.²⁴ U njenom razvoju uočio je tri faze, što je prvi pokušaj njezine periodizacije, iako je ona prilično gruba i nategnuta (141—142).

Godinu dana kasnije Gregor Čremošnik se u kratkom prilogu suprotstavio tvrdnji koja se kroz našu historiografiju provlači od Račkog, da je kršćanstvo poboljšavalo položaj robova. Dodao je opasku da to nije uspjelo ni poganskim strujama kasne antike.²⁵

Dvije godine kasnije objavio je niz tekstova iz serije Dubrovačkog arhiva *Diversa cancellariae I, 1310—1313*, ali isključivo za godinu 1310. U predgovoru je iznio statističke podatke kojima je nastojao ilustrirati tezu o prijelazu sa zapošljavanja neslobodne radne snage na slobodnu, do čega je, po njegovu mišljenju, došlo početkom XIV stoljeća. Čak je vrlo precizno naveo 1300. kao prijelomnu godinu, što su kasnije preuzeli i neki drugi historičari (npr. D. Dinić-Knežević).²⁶ Iako statistike govore u prilog toj tvrdnji, ipak smo mišljenja da u društvenim promjenama tog tipa ne može biti »prijelomnih godina«. Čremošnik je, nadalje, točno ustvrdio, da promjenom pravnog položaja posluge nije došlo i do poboljšanja njenog stvarnog položaja. Početkom XIV stoljeća (1311), istakao je, javlja se nova kategorija polurobova, ljudi koji se svojom voljom obvezuju na doživotnu službu. Pa i u slučaju da su primali plaću, što je bilo rijetko, sluge su morali raditi osamdeset do stotinu i dvadeset godina,

²² Antonio Teja: *Aspetti della vita economica di Zara dal 1289 al 1409, Parte II, La schiavitù domestica ed il traffico delli schiavi, La rivista dalmatica IV, 1941.*

²³ Ivo Stjepčević: *Kotor i Grbalj, prilog VAHD, sv. 52, Split 1941. (1950).*

²⁴ Aleksandar Solovjev: *Trgovanje bosanskim robljem do godine 1661, Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu 1946, 1, 139.*

²⁵ G. Čremošnik: *Pravni položaj našeg roblja u srednjem veku, GZM, 1947, br. 2, 69.*

²⁶ Isti: *Izvori za istoriju roblja i servicijalnih odnosa u našim zemljama srednjega vijeka, Istorijsko-pravni zbornik, god. 1, sv. 1, Sarajevo 1949.*

da bi zaradili plaću u visini cijene jednog serva. S takvom se poslugom, koja je u formalnom pogledu ostajala slobodna, postupalo kao s robovima. Karte sastavljene prilikom stupanja u službu prodavale su se na isti način kao i *carte servitutis*.

U raspravljavanje o ovoj problematici ubrzo su se uključili i ekonomisti. Nikola Vučo je u svojoj privrednoj historiji tek uzgred dotakao problem ropstva,²⁷ ali mu je stoga znatno veću pažnju posvetio Dragoslav Janković.²⁸ Položaj je robova prema njegovu mišljenju u XI stoljeću različit od položaja antičkih robova, te je bliži položaju kmetova, u koje se s vremenom robovi pretvaraju. Jankoviću nije uspjelo razjasniti razliku između robova vezanih za zemlju, kmetova i zavisnih seljaka, koje pojmove upotrebljava paralelno.²⁹

Ivan Božić je u opširnom prikazu ekonomskog i društvenog razvitka Dubrovnika dotakao i pitanje upotrebe radne snage robova i radnika koji su se zapošljavali ugovorom.³⁰ Položaju potonjih posvetio je posebnu pažnju, a osobito onih koji su bili zaposleni u tekstilnoj »industriji« (38—42).

Dragan Roller je u prvoj od svoje dvije monografije s temama iz dubrovačke privredne prošlosti obradio cbrte, njihov razvoj i značaj.³¹ U okviru te teme obradio je i mnoge probleme vezane uz upotrebu pomoćne radne snage, napose u uslužnim djelatnostima. Za kućnu poslugu, koja se sastojala od kućnog roblja, konstatirao je da se održala u Dubrovniku dulje nego što se to do tada mislilo. S time u vezi obradio je i trgovinu robljem, kojoj »Dubrovčani mogu zahvaliti jedan dio svoje prvobitne akumulacije ...« (159). Postojanje kućnog roblja protegao je do XV stoljeća (162). Slobodnu poslugu podijelio je u dvije vrste, u one koji služe besplatno i one koji primaju novčanu ili kakvu drugu naknadu. Pri tome je mišljenja, kao i Čremošnik, da je posluha koja se obvezuje na ugovore o besplatnom služenju samo formalno u boljem položaju od robova. Postojanje takve posluge konstatirao je i u XVI stoljeću. Roller je također donio i novu periodizaciju, temeljenu na vrstama poslova koje posluga obavlja, kao i na njihovom statusu: »Razvoj posluge u Dubrovniku kroz XV i XVI stoljeće pokazuje, da u ta dva stoljeća imamo stepeni prijelaz od kućnog roblja, besplatne posluge, sve do školovane posluge, koja dolazi iz Italije; od roblja koje ne može da se odvoji od kuće, sve do posluge koja prima plaću i sama se hrani i odijeva« (163). Posebnu je pažnju posvetio šegrtima, za koje je ustvrdio da su morali obavljati sve kućne poslove, pa i poljodjelske, u slučaju da je majstor imao zemlju.³²

Među rijetkim je radovima, koji se bave društvenom analizom Kotora u srednjem vijeku, radnja Ilije Sindika.³³ Na temelju statuta, ali i notarskih spi-

²⁷ Nikola Vučo: *Privredna istorija naroda FNRJ*, Beograd 1948.

²⁸ Dragoslav Janković: *Istorija država i prava naroda FNRJ*, Beograd, 1950.

²⁹ »Karakteristična je u tom pogledu činjenica da se robovi u svim ispravama redovno poklanjaju uz imanja ... kao što su i u feudalizmu kmetovi poklanjani zajedno s posjedom za koji su bili vezani.« (33). Na kraljevskim imanjima, prema Jankoviću, »radio je velik broj robova i drugih neslobodnih i poluslobodnih ljudi, koje je vladalac, kao feudalni gospodar, eksploatisao.« (51). Očigledno je Janković upotrebljavao termine za koje nije znao što stvarno znače.

³⁰ Ivan Božić: *Ekonomski i društveni razvitak Dubrovnika u XIV—XV veku*, *Istorijski glasnik*, br. 1, 1949.

³¹ Dragan Roller: *Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću*, *Grada za gospodarstvu povijest Hrvatske*, knj. 2, Zagreb, 1951.

³² Isto, 165. O šegrtima, naučnicima, vidi i indeks pojmova.

³³ Ilija Sindik: *Komunalno uređenje Kotora od druge polovine XII do početka XV stoleća*. Posebna izdanja (PI) SAN, 165, Istoriski institut, 1, Beograd 1950.

sa, autor daje sliku najnižih slojeva unutar komune. Pri tome je prihvatio Stjepčevićevo mišljenje da termini »servus« i »ancilla« u statutu imaju dvojako značenje, odnosno da označavaju i slobodnu, i neslobodnu radnu snagu (49). Donekle je i korigirao tumačenje pojma »vlaštak« (49—56).

Mijo Mirković je bio mišljenja da se radna snaga robova koristila na zemlji, ali da se u XIII stoljeću općenito manje upotrebljavala.³⁴ Tome je bio uzrok, po njegovu mišljenju, prijelaz na intenzivnije kulture — vinogradarstvo, voćarstvo, povrtlarstvo — koje povećavaju čist prinos zemljišta i kojima ne odgovara robovski rad. Takve kulture zahtijevaju viši kvalitet rada, veću spremu i veću zainteresiranost radnika (32). Od tog vremena zemlja se sve više daje u zakup. Položaj slobodnih slugu bio je sličan položaju serva, osobito u materijalnom pogledu (30).

Bitno nove poglede u historiografiju unijela je Nada Klaić mišljenjem da se terminom »servus« ne označava rob, nego sluga koji u službu stupa dobrovoljno.³⁵ Osim Supetarskog kartulara, analizirala je u svom radu i neke isprave koje je kasnije odbacila kao neautentične, zaključivši da se servi koji se u njima spominju ili ne mogu pobliže odrediti, ili su to kmetovi koji imaju pokretnu i nepokretnu imovinu.

D. Roller je u analizi agrarno-proizvodnih odnosa na području Dubrovačke republike pobio shvaćanje o postupnom pretvaranju robova u kmetove.³⁶ Istakao je da takvog procesa na području Republike nije bilo, već da su oslobođeni robovi najčešće postajali nadničari, rjeđe polovnici. Ako bi neki i bili pretvoreni u kmetove, način na koji je to bilo učinjeno nije se razlikovao od načina na koji bi ostali slobodni seljaci postajali kmetovi. U svakom je slučaju u novom radnom odnosu trebao biti sklopljen ugovor o notarijatu (125—126). Inače je, po njegovu mišljenju, koje se bitno razlikuje od većine dosada iznijetih, osnovna zadaća robova bila zemljijski posao.

Viktor Novak je u sklopu obrade Supetarskog kartulara konstatirao da je ropstvo u Hrvatskoj u vrijeme narodne dinastije postojalo ne samo kao pravna ustanova, nego da su robovi bili osnovna radna snaga na vlastelinstvima.³⁷ Proizvodne snage dijelile su se na robove i slobodne seljake, a poluslobodnih seljaka, kmetova, tada još nije bilo. U Novakovoj interpretaciji, postojanje serva u kartularu svjedočanstvo je prijelaza hrvatskog društva iz dofeudalnog stadija u klasno diferencirano. U XI stoljeću, taj je proces, po njegovu mišljenju, jasan: s jedne strane sredstva za proizvodnju (alat i zemlja) prelaze u ruke »više ili niže vlastele«, dok s druge strane propadaju slobodni seljaci i ostali »manji niži plemići«. Već i ovi podaci pokazuju kako je Novak upotrebljavao pojmove iza kojih nije stajalo ništa, ili je moglo stajati bilo što.

---

³⁴ Mijo Mirković: O ekonomskim odnosima u Trogiru u XIII stoljeću, *Historijski zbornik (HZ)* 1—4, 1951, 30.

³⁵ Nada Klaić: O nekim pitanjima feudalne formacije u srednjovjekovnoj Slavoniji, *HZ* 1—4, 1951. »Sakupimo li sada sve što je rečeno o servima u doba narodne dinastije, možemo zaključiti da servi i ancile nisu u to doba više robovi, tj. bezpravni inventar gospodareve imovine nego posluga ili zavisni seljaci koji su ... došli u podanički položaj.« (125)

³⁶ D. Roller: Agrarno-proizvodni odnosi na području Dubrovačke republike od XIII do XV stoljeća, *Građa za gospodarsku povijest Dubrovnika*, knj. 2, JAZU 1951.

³⁷ Viktor Novak — Petar Skok: *Supetarski kartular*, Zagreb 1952. »Upravo robovi bili su osnovna radna snaga u procesu proizvodnje na vlastelinskim dobrima, jednako svjetovnim kao i crkvenim.« (78).

Njegove neargumentirane konstrukcije najbolje dolaze do izražaja u tvrdnji da je u Hrvatskoj dolazilo do pobune robova čiji je položaj bio istovjetan onome rimskih robova.³⁸

U jednom od svojih najznačajnijih radova, koji je izazvao veliku kritiku historičara, Miho Barada je postavio tezu da su na vladarskim zemljama, koje su činile najveći dio zemljišnog fonda u Hrvatskoj, do XI stoljeća radili samo robovi, a od tog vremena dalje kmetovi.³⁹ Robovi su se od antičkih razlikovali samo po tome što su radili organizirani u porodice i što su imali individualna gospodarstva (32). Razlika između njih i kmetova postojala je samo u pravnom pogledu, a ne i u gospodarskom.⁴⁰

Oleg Mandić je u svojoj raspravi o bratstvima u srednjovjekovnoj Hrvatskoj ispravno zamjerio dotadašnjoj historiografiji da je na temelju siromašnog izvornog materijala, koji se uglavnom odnosio na dalmatinske gradove i njihov neposrednu okolicu, donosila uopćene zaključke o društvenom uređenju čitave Hrvatske.⁴¹ Mandić je zaključio da bi to bilo nemoguće već i stoga što se u okolici gradova stanovništvo bavilo poljoprivredom, a u zaleđu stočarstvom, iako takva tvrdnja nije točna. Problem ropstva dotakao je samo na jednom mjestu, tvrdeći da su u romanskim gradovima vladali robovlasnički odnosi, što je, dakako, pretjerano (231).

U tom smislu, značajnija je njegova kritika Baradine koncepcije vlasteoskog feudalizma. Nadovezujući se na osnovna izlaganja, istakao je da već od II stoljeća n. e. u poljoprivredi prevladavaju koloni, a da se robovi pretvaraju u gradski element. Ako je takva pojava bila karakteristična za carstvo, do nje je vjerojatno došlo i u Dalmaciji, tim više što nemamo dokaze o suprotnom.⁴² I osobe koje se javljaju u Supetarskom kartularu (Ciprijan i Nikola) i koje je Barada označio kao robove, bile su glavari porodica i vlasnici vinograda,

---

³⁸ »Međutim, budući da je sigurno, da je taj robovski sloj hrvatskog društva morao da bude nezadovoljan svojim stanjem, morala su ta nezadovoljstva u određenim okolnostima dizati robove i na pobune. Mada o takvim sukobima nemamo sačuvanih spomenika, ipak ih možemo smatrati mogućima i vjerojatnima. Naročito je to bilo moguće u vrijeme općih narodnih previranja, kakvo je poslije ubojstva kralja Zvonimira, kad su se u građanskom ratu sukobile protivne stranke, od kojih je zacijelo narodna, koja je negodovala zbog Zvonimirove vazalske politike, vidjela u njegovim svjetovnim i crkvenim pristalicama svoje protivnike. A ti su obilovali robovskom radnom snagom, koja je u takvim situacijama neizbježno bila na strani narodnih pokreta i nastojala da se oslobodi od potčinjenosti i ropske zavisnosti od tadašnjih gospodara. Takve borbe mogle su na kraju najbrže da jednim dijelom utječu na sve općije suzbijanje preostalog ropstva i formiranje feudalnog kmetstva.« (80). Novak je izmišljao ustanke robova i pretvarao hrvatske odličnike u antičke latifundiste očigledno u namjeri da do krajnjih granica izoštri klasne suprotnosti u Hrvatskoj, što je bilo u duhu određenog dijela tadašnje historiografije.

³⁹ Miho Barada: Hrvatski vlasteoski feudalizam, Zagreb 1952, 31. Obzirom na tu tezu, hrvatsko bi se društvo trebalo svesti na robovlasničko, iako se sam Barada žestoko opirao takvoj interpretaciji svog mišljenja.

⁴⁰ Isto, 31. Jedan od dokaza za tu tvrdnju je i Zvonimirova darovnica Strezi, kojom ovaj dobiva pravo ubiranja tributa sa svih kraljevskih imanja od Solina do Bijaća i na Mosoru, a to je, po Baradi, značilo da su i robovi i kmetovi davali naturalnu rentu koja je zamijenila radnu, karakterističnu za robove. Barada je to smio iznijeti samo kao vrlo labavu hipotezu, jer se u darovnici nigdje izričito ne spominju servi, ali je on ipak na tome izradio čitavu genezu od ropstva ka kmetstvu.

⁴¹ O. Mandić: Bratstvo u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, HZ 3—4, 1952, 225—298.

⁴² Isti: O nekim pitanjima društvenog uređenja Hrvatske u srednjem vijeku. HZ 5, 1952, 134.

pa je prema tome njihov položaj bio sličniji položaju kolona. Nasuprot tome, gradski robovi bili su u jednakom položaju kao antički. No, ipak, postojalo je nekoliko slučajeva naseljavanja robova na zemlju, ali Mandić na žalost ne navodi na koje slučajeve misli (135). Prema tome, izgleda da ni on sam nije znao koga treba smatrati robom, a koga kolonom.

U prvom pokušaju sinteze povijesti jugoslavenskih naroda, problemima društvene povijesti Hrvatske u srednjem vijeku bavili su se Vladimir Babić i Nada Klaić.⁴³ Dok je N. Klaić samo uzgred spomenula da se na samostanskim posjedima u XII i XIII stoljeću opaža pojava zamjene radne snage kmetova (termin kojim ona označava serve) kolonatskim i težačkim odnosima, Babić je ropstvu posvetio više pažnje, tvrdeći da srednjovjekovna terminologija nije dovoljno bogata, a da bi precizno mogla odrediti niz varijanti podložništva, te stoga termin »servus« označava sve kategorije neslobodnih ljudi. Pri tom je naveo ljude, koji po njegovu mišljenju ne uživaju potpunu slobodu: robove kupljene od trgovca ili rodbine, pojedince koji su se prodali zbog prezaduženosti ili oskudice, te bivše kolone ili seljake koji su ostali bez zemlje. Ako bolje promotrimo navedene kategorije, uočiti ćemo da se u prve dvije radi o robovima, odnosno servima u pravom smislu riječi, dok se u trećoj radi o potpuno slobodnim ljudima, koji nisu slobodu gubili automatski time što su izgubili zemlju. To novo stanje tek ih je moglo, ali nije moralo natjerati da promijene pravni položaj. Tako bi se iz Babićevog tumačenja, a protiv njegove volje, morao izvesti zaključak da su servi upravo robovi.

Vuk Vinaver je, obrađujući iste godine trgovinu bosanskim robljem, istakao da je ropstvo u dalmatinskim gradovima, kao i na čitavom Mediteranu, ostatak rimskog razdoblja, te da je stagniralo ili se obnavljalo ovisno o vanjskim utjecajima i potrebom za radnom snagom. Vinaver prihvaća Truhelkinu tvrdnju da je ropstvo postojalo i u zaleđu, jer se među u Dubrovniku prodanim robovima, često spominju oni koji su to »ab origine«.⁴⁴

Josip Lučić je u kritici Novakovog i Skokovog izdanja Supetarskog kartulara odbacio Novakovo tumačenje društvenog uređenja u Hrvatskoj, uz obrazloženje da se onovremeni servi ni u kom slučaju ne mogu smatrati robovima, jer su ovi već u X stoljeću ekonomski toliko jaki da su mogli zamijeniti robovlasničke odnose novima. To je vrijedilo podjednako i za gradsko područje, i za zaleđe.⁴⁵ Ne vidimo, međutim, kakvi bi se dokazi mogli pružiti za tvrdnju o ekonomskom jačanju serva u X stoljeću.

Godinu dana kasnije objavio je Vinaver i kraći članak o ustanovi ropstva u Dubrovniku.⁴⁶ Posebnu je pažnju posvetio pitanju ukidanja ropstva, odnosno zabrane trgovanja njime. Zabranu trgovine iz 1416. tumačio je, očito pogrešno, pojavom slobodne radne snage (41—43).

Analizirajući zaderski statut iz 1305. Ivan Beuc je ustvrdio da nema govora o tome da je statut poznavao slobodne ljude i robove. Izraz »servus« koji se u njemu javlja, označava slugu, pravno slobodnog. Iako su neki oblici jednaki onima Justinijanovog prava, pa tako i ovaj, radi se samo o jednakosti iz-

⁴³ Historija naroda Jugoslavije I, Zagreb, 1953.

⁴⁴ Vuk Vinaver: Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku, Anali historijskog instituta u Dubrovniku, god. II, 1953, 126.

⁴⁵ HZ 6, 1953, 87—88.

⁴⁶ V. Vinaver: Ropstvo u starom Dubrovniku 1250—1650, Historijski (Istoriski) pregled, 1, Beograd 1954.

raza, ali ne i sadržaja.⁴⁷ Beuc je ipak olako prešao preko nekih članaka, koji ukazuju na postojanje većih razlika unutar zadarskog društva, iako manjih nego u Trogiru ili Splitu.

Miroslav Brandt je ustanovio, prikazujući splitsko društvo XIV stoljeća, da pored pučana neplemića, kao potpuno slobodnih ljudi, postoje i nepotpuno slobodni stanovnici. Nije, međutim, objasnio zbog čega smatra kućnu poslugu djelomično neslobodnom, odnosno u čemu se ta nesloboda očituje.⁴⁸

Baradinoj teoriji o preobrazbi robova u kmetove suprotstavio se i Marko Kostrenčić, smatrajući da su kmetovi potomci slobodnih seljaka.⁴⁹

U svom radu o reambulaciji dobara splitske crkve, Lovre Katić se na nekoliko mjesta dotakao i problema društvenih odnosa na nadbiskupskim imanjima. Tako je od ostalih stanovnika izdvojio Sućurane, koje je jedine smatrao pravim kmetovima. Oni su iskonski bili servi, ali se njihov položaj s vremenom popravio. Osobno su bili slobodni, pa su se kasnije, potporom mletačke vlastele, pretvorili u emfiteute.⁵⁰ Ista geneza kao u Sućurcu, odigrala se i na imanjima Petra Crnog, gdje je isprva prevladavalo ropstvo, zatim kmetstvo, a onda zakup (174). Osvrćući se na serve i ancile Trpimirove darovnice, koju je smatrao vjerodostojnom, Katić napominje da su oni morali biti posjednici, jer ih Trpimir daruje »cum omnibus eorum mobilibus et immobilibus«. Oni, prema tome nisu mogli biti robovi u klasičnom smislu (173).

Posebni aspekt dubrovačke trgovine robovima obradio je Bariša Krekić u okviru radnje o kontaktima Dubrovnika s Levantom.⁵¹ Objavivši neke do tada netiskane izvore iz Dubrovačkog arhiva, ustanovio je da se kupoprodaja robova između Dubrovnika i zemalja istočnog Sredozemlja održavala od kraja XIII stoljeća, kroz čitavo razdoblje koje obrađuje, ali da je pri tom mijenjala karakter i intenzitet (96—98). Treba napomenuti da je pet godina kasnije Krekić objavio u Parizu knjigu u kojoj obrađuje istu temu, donekle je proširivši, ali je u prilogu iznio svu građu koja je u vezi s Levantincima u Dubrovniku, pa je tako ispravio neke propuste Dinića, kojemu su očigledno neki ugovori o trgovini servima promakli.⁵²

Grga Novak se u svojoj povijesti Splita ograničio na područje grada čiju je prošlost opisivao, uključivši naravno i njegovu najbližu okolicu.⁵³ Držeći Dioklecijanovu palaču i njezine tekstilne radionice onim faktorom koji je sačuvao stare društvene odnose, a time i klasu robova na splitskom području, Novak je bio mišljenja da se robovska radna snaga intenzivno koristila ne samo u gradu, nego i u poljoprivredi, te da je tek u XIV stoljeću definitivno zamijenjena kolonatom. Ova je teza malo vjerojatna, jer gašenjem radionice nestaje i potrebe za robovima kao obrtničkom radnom snagom, a do toga je moralo doći nedugo nakon odumiranja Salone. S druge strane, u splitskom materijalu ne postoji dokaz o masovnoj upotrebi serva niti u XIII stoljeću.

⁴⁷ Ivan Beuc: Statut zadarske komune iz 1305. godine, Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci, II, 1954, 491—764.

⁴⁸ M. Brandt: Wyclifova hereza i socijalni pokreti u Splitu krajem XIV stoljeća, Zagreb 1955, 185.

⁴⁹ Marko Kostrenčić: Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava, Zagreb 1956, 189.

⁵⁰ Lovre Katić: Reambulacija dobara splitskog nadbiskupa 1397. godine, Staro-hrvatska prosvjeta (SP), serija III, sv. 5, 1956, 172.

⁵¹ Bariša Krekić: Dubrovnik i Levant (1280—1460) PI 256, SAN, Vizantološki institut, knj. 4, 1956.

⁵² Isti, Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age, Paris, 1961.

⁵³ Grga Novak: Povijest Splita I, Split 1978², 729—738.

U svom posljednjem radu, Barada se osvrnuo na rezultate dotadašnje historiografije, ocijenivši ih kao slabe, uglavnom zbog nominalističkog rješavanja problema kojima se bavila.⁵⁴ Ispravno je konstatirao da pojedini nazivi mijenjaju značenje od slučaja do slučaja, te da ne pokrivaju uvijek iste pojmove, pa ih tako, pojedinačno, valja i ispitivati. No, Barada ni sam nije postupio drugačije od onih koje je osuđivao zbog krive metode. Prilično je točno zapazio i to, da se dotadašnja historiografija uglavnom, prilikom rješavanja društvene problematike, oslanjala na rezultate Račkoga. Po Baradinu mišljenju, Hrvati su ropstvo prihvatili odmah po doseljenju, zadržavši u ropstvu zarobljene Romane koji su im bili potrebni, jer su u borbama sami izgubili velik broj muškaraca, a i zato što su bili ratnici, a ne obrađivači zemlje (57). Barada je u literaturu pokušao uvesti nov pojam »robovska zemljišna jedinica«, ali ovaj nije bio prihvaćen. Njime je htio označiti zatvorenu zemljično-gospodarsku jedinicu na kojoj stanuju robovi, a koja je u izvorima označena terminom »curtis«, odnosno »ves«.⁵⁵ U XII stoljeću robovi bi, prema Baradi, na tim zemljišnim jedinicama bili zamijenjeni kmetovima, pa bi se one, shodno tome, otada trebale nazivati »kmetovske zemljišne jedinice«. Očito je da Barada, usprkos brojnih prigovora, nije napustio svoju ranije iznijetu koncepciju o velikom udjelu robovske radne snage u obradi zemljišnih posjeda, nego ju je dapače i razradio, braneći se ujedno da nisu na mjestu prigovori prema kojima bi on hrvatsko društvo ranog srednjeg vijeka okarakterizirao kao robovlasničko.

Đorđe Čulić se u svojoj raspravi suprotstavio V. Novaku i Baradi, ističući da robovi u Hrvatskoj nisu nikada predstavljali osnovnu radnu snagu, pa da prema tome Hrvatska nikada nije bila država robovlasničkog tipa, što bi proizlazilo iz takva mišljenja.⁵⁶ Servi srednjovjekovnih isprava nisu, po njegovu mišljenju, robovi u pravom smislu riječi, nego poluslobodni feudalni podložnici, pravno i poslovno ograničeni, ali koji su ipak mogli biti vlasnici pokretne i nepokretne imovine (75). Nasuprot tome, ipak je ustvrdio da je država u vrijeme Trpimira posljedica ispreplitanja rodovskog s feudalnim sistemom, uz slabe tragove robovlasničkog društva. Obje je teze postavio bez argumenata, očito podložan unaprijed prihvaćenim shemama.

Mijo Mirković je, sedam godina nakon svoje rasprave o trogirskom gospodarskom životu, upotpunio svoje tumačenje ropstva na području hrvatskih zemalja tvrdnjom da su preduvjeti za ropstvo antičkog tipa postojali samo u Slavoniji i nekim riječnim dolinama, dok ih drugdje, dakle i u Dalmaciji, nije bi-

---

⁵⁴ M. Barada: Starohrvatska seoska zajednica, Zagreb 1957, 5: »Kušalo se pozitivističkom metodom odrediti i utvrditi značenje raznih latinskih i hrvatskih naziva, sačuvanih u izvorima ... Kušali su se latinski i hrvatski nazivi međusobno povezati po značenju. No sve je to bio uzaludan trud, do određenih se činjenica nije dolazilo. A to zbog toga, što svi ti nazivi od slučaja do slučaja redovito mijenjaju značenje, bez obzira na suvremenost izvora. Pri tom se služio analogijom ili tobož u nauci već utvrđenim činjenicama ... Doduše, prva je i glavna zadaća svake nauke da njeni naučni termini budu jasno određeni ... Taj posao ni u jednoj nauci nije lak, pa ni u sociologiji.«

⁵⁵ Isto; »Uglavnom je bio prestao brigadni sistem rada na latifundijama, a zamijenio ga je rad pojedinih robovskih manjih zemljišnih jedinica, na kojima su stanovale i obrađivale ga po više robovskih obitelji.« Barada je govorio o postojanju latifundija u Dalmaciji prije Seobe naroda, iako za to nije iznio ni najmanje dokaza.

⁵⁶ Đorđe Čulić: Državnopravni karakter Hrvatske za domaće dinastije, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, god. VII, br. 1, 1957, 67—81.

lo. Tim preduvjetima smatrao je postojanje prostranih površina obradive zemlje, odnosno velikih posjeda, a uz to i obilja hrane za robove koji bi u masama radili na plantažnim gospodarstvima.⁵⁷ Serve je definirao kao zavisne ljude u nepovoljnijem položaju od kmetova, ali u daleko povoljnijem od antičkih robova. Od XII stoljeća nadalje robovi su uglavnom trgovačka roba, ali ih ipak nalazimo kao kućnu poslugu i obrađivače zemlje. Istovremeno, kapital stvaran trgovačkom akumulacijom ulagan je u zemlju, pa je došlo do intenziviranja vinogradarstva, a time i do potiskivanja radne snage serva i prevladavanja polovništva.⁵⁸ Valja istaći da je Mirković jedan od rijetkih historičara koji su preuzeli Baradin pojam robovske zemljišne jedinice.

Ocjenjujući tada suvremenu literaturu o društvenom uređenju kvarnerskih općina, N. Klaić je kao glavni nedostatak dotadašnje historiografije istaknula nepoznavanje strane, ali i domaće literature, kao i promatranje hrvatske povijesti odvojeno od evropske. Ujedno je istakla da se specifični pravni i politički oblici ne mogu vezati isključivo uz određene narodne skupine, što je u praksi bio čest slučaj.⁵⁹

Također je uputila i kritiku Baradi zbog toga što je svoju teoriju o genezi ropstva ka kmetstvu gradio isključivo na podacima s područja kliške županije, da bi ih kasnije bez rezerve primijenio na Vinodol, a da prethodno nije izvršio ni diplomatičku analizu izvornog materijala.⁶⁰ Također mu je predbacila da je njegova tvrdnja o pretvaranju robovskih zemljišnih jedinica u kmetovske u XI stoljeću nejasna, jer se u njihovoj strukturi ne zapažaju nikakve stvarne promjene (352).

Diskusija koja se o društvenom uređenju srednjovjekovne Hrvatske vodila preko jednog desetljeća, završila se raspravom Boge Grafenauera o feudalnoj strukturi jugoslavenskih naroda i njenom postanku.⁶¹ Uspoređujući antičko ropstvo i razvoj u ostalim evropskim zemljama s podacima koje nam pružaju domaći izvori, ustanovio je da se o ropstvu u antičkom smislu, s pravom gospodara na život i smrt roba, ne može govoriti, te da je oko 1100. završen proces pretvorbe serva u tipične feudalne podložnike, odnosno gospodarski neovisne kmetove (77). Od kraja XII stoljeća, kada nestaju pridvorna gospodarstva, nestaje i potreba za tlakom i servima. Do tada su oni, kako je isticao i Barada, bili sužnji na pridvornom gospodarstvu.⁶² Ropstvo se sačuvalo samo u gradovima, gdje se kućni sluge, koji rade i na zemlji, razlikuju od antičkih robova samo po tome što gospodar nije raspolagao njihovim životom.⁶³ Upada

⁵⁷ M. Mirković: *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1958, 47—53.

⁵⁸ »Vinogradarska specijalizacija zahtijeva zainteresiranost obrađivača za urod grožđa, pa je za nju robovski rad nepodesan i u velikim vinogradima.« (49)

⁵⁹ N. Klaić: *Pitanje društvenog uređenja kvarnerskih općina u novijoj literaturi*, *Zgodovinski časopis (ZC) XII — XIII*, 1958—59, 254.

⁶⁰ Isto: *Noviji radovi o društvenoj problematici srednjovjekovne Hrvatske*, *Godišnjak istoriskog društva BiH*, god. X, 1959, 337.

⁶¹ Bogo Grafenauer: *Zgodnjefevdalna družbena struktura jugoslovanskih naroda in njen postanek*, *ZC XIV*, 1960, 35—93.

⁶² Isto, 74. Grafenauer se ipak donekle ograđuje od Baradinog mišljenja, ističući da je za IX stoljeće sigurno samo to da su servi vezani za zemlju, a ne i da su vezani uz pridvorno gospodarstvo.

⁶³ Isto, 75. Ovdje je Grafenauer u izvjesnom smislu upao u kontradikciju. Ako, naime, odbacuje postojanje robova u antičkom smislu zbog toga što gospodar nije imao pravo raspolaganja njihovim životima, onda ne bi ni pojavu neslobodnih slugu u gradovima smio nazvati ropstvom. U protivnom bismo morali nazvati robovima i serve na pridvornim gospodarstvima.

u oči da Grafenauer nije uskladio vrijeme pretvorbe serva u kmetove s nestajanjem pridvornog gospodarstva, kao i to da u biti nije jasno odredio razliku između antičkih robova i srednjovjekovnih serva.

Nakon Grafenauerove rasprave interes za rješavanje problema društvenog razvoja srednjovjekovne Hrvatske ponešto gubi na intenzitetu, pa se kroz duže razdoblje time uglavnom bave samo pravnici. Tako je Jelena Cvejić-Danilović analizirala najamne odnose, odnosno način sklapanja najamnih ugovora u Dubrovniku XIII i XIV stoljeća.⁶⁴ Tražeći uzroke postojanja takvih odnosa, ustvrdila je da su oni posljedica razvoja novčane privrede i feudalne nezvanosti većine seljaka na Astareji i otocima. Ujedno je privredni uspon doveo, po njezinom mišljenju, do izvjesne oskudice u nekvalificiranoj radnoj snazi, što se vidi iz odluke vijeća o ograničavanju visine nadnica, kao i iz učestalih pojava bježanja posluge (724). Pri tome nije uzela u obzir da je manjak radne snage, koji je naveo vijeće na donošenje takve odluke, bio posljedica kuge koja je 1348. pogodila i Dubrovnik, a da privredni rast nije mogao doći tako naglo, sve kada bi se i odigrao u prvoj polovici XIV stoljeća. Autorica u osnovi razlikuje dva tipa ugovora, a time i dvije grupe radnika: prvoga sklapaju osobno slobodni ljudi na kraće vrijeme, a drugoga kućna posluga i šegrti, koji time postaju ovisni o svojim gospodarima, odnosno majstorima (730). Razlike među tim grupama ipak nisu u dovoljnoj mjeri pojašnjene.

Antun Cvitanić, proučavajući pravni položaj žene u srednjovjekovnom Trogiru, došao je do zaključka da kupljene osobe ne možemo smatrati robovima, iako im je položaj blizak. Jedini argument koji je donio u prilog svojoj tvrdnji bio je taj da se klasično ropstvo više nije isplatilo. To, međutim, nije nastojao dokazati, kao ni ostali zagovornici te teze.⁶⁵

Najznačajniji prilog stranih historičara rješavanju društvene problematike i geneze feudalizma u Hrvatskoj dao je Julijan Bromlej. On je prihvatio tezu o antičkom utjecaju romanskih gradova, koju je postavio Rački, ali se nije složio s njegovom identifikacijom serva s robovima.⁶⁶ Jednako kao i Katiću, Trpimirova darovnica služila mu je kao dokaz da su i oni mogli imati zemlju, te da su prema tome, kao vlasnici, imali određene pravne slobode (380). Po njegovu mišljenju, sadržaj pojma »servus« najtočnije je odredio Babić (326). Tako je ujedno mogao ustvrditi da izvori XI stoljeća ne ostavljaju sumnju da su servi činili većinu radne snage, kako na crkvenom, tako i na svjetovnom posjedu (380).

U analizi pravnog uređenja splitske komune, zasnovanoj na njenom statutu, Cvitanić je došao do proizvoljnih i nepotvrđenih zaključaka o društvenom uređenju dalmatinskih gradova u vrijeme nakon seobe Slavena.⁶⁷ U specifičnim prilikama koje su tada nastale, došlo je, kako je očigledno krivo smatrao, do retrogradnog procesa socijalnog razvoja usvajanjem elemenata prvobitne zajednice, pri čemu robovi, zbog nevolje svojih gospodara, ne osjećaju »njihovu raniju bahatost«.⁶⁸ Prema tome zaključuje da robova u to vrijeme nije bilo. Ropstvo, koje je već u kasnom carstvu zbog nerentabilnosti potisnuto kolona-

⁶⁴ Jelena Cvejić-Danilović: O najamnim odnosima u Dubrovniku u XIII i XIV veku, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 4, 1961, 724—734.

⁶⁵ Antun Cvitanić: Neki elementi pravnog položaja žene u srednjovjekovnom Trogiru, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu*, II, 1963, 74.

⁶⁶ Julijan V. Bromlej: Stanovljenje feodalizma v Horvatii, Moskva 1964, 382.

⁶⁷ A. Cvitanić: Pravno uređenje splitske komune po statutu iz 1312, *Izdanje Muzeja grada Splita*, svezak 16, Split 1964.

⁶⁸ Isto, bilj. 159.

tom, održalo se isključivo kao gradska ustanova (46). Kao takvo spominje se često do XIV stoljeća, ali se tokom vremena položaj robova sigurno popravljao, uglavnom zbog napretka proizvodnih snaga i nerentabilnosti njihova rada. Stoga splitski statut poznaje samo nepotpuno slobodne kategorije gradskog stanovništva. To su »kućni pomagači, najamnici, obično u radnom odnosu kod brodovlasnika, te gradski prosjaci«. Svi su oni u položaju sličnom robovskom (44). Pri tom Cvitanić ne nastoji objasniti razliku između kućne poslude i najamnih radnika, niti ne pokazuje na koji su način gradski prosjaci bili pravno ograničeni. Sklon shemama, upada i u kontradikciju, jer govori o unajmljivanju slobodne radne snage kao o najavi novih, buržoaskih odnosa, dok s druge strane tvrdi da je najamna radna snaga pravno ograničena, u čemu vidi »... u uvjetima feudalizma postojanje njegovih ostataka« (151).

Mustafa Imamović nije došao do čvrstih zaključaka proučavajući odredbe o robovima dubrovačkog statuta. Smatrao je da je razvoj tokom ranog srednjeg vijeka tekao tako sporo, te je stoga bilo moguće održavanje starih odnosa u novim oblicima, ali i mijenjanje smisla određenih izraza. Robovlasnički odnosi nesumnjivo su se zadržali u gradovima, ali je pojam »servus« mogao dobiti i novo značenje u smislu »kmet«. ⁶⁹

Josip Lučić se jedini od historičara, koji su se bavili ovom problematikom, u većoj mjeri osvrnuo na značenje antičke baštine u dalmatinskim agrarnim odnosima. ⁷⁰ Potom je ustvrdio da su zemlju koja je bila namijenjena obradi u vlastitoj režiji, tzv. »carinu«, do kraja XIII stoljeća u Dubrovniku obrađivali uglavnom robovi. Njih nije smatrao identičnima s antičkim, već »robovima u srednjovjekovnom smislu riječi« (68). Ropske karakteristike tog sloja očitovale su se u nasljednom položaju, u tome da su bili sastavni dio imanja ili institucije, te u pravu gospodara da ih u slučaju bijega kazni po svom nahođenju i volji. Uz to su imali ograničenja u pogledu braka i potomstva. Osim serva i ancila u općem smislu, postojale su i dvije kategorije: servi casalini, koji su živjeli na gospodarevim imanjima izvan grada, pa ih možemo usporediti s kasnoantičkim servima casatima, i laboratores servi, koji žive u gradu, ali samo preko nedjelje, dok su pod tjednom na zemlji. Njih bi se moglo usporediti sa zapadnim servi cottidiani i servi dominicales (69—70). Iako statut poznaje serve pod nazivom laboratores, Lučić je možda ipak pretjerao odvajajući ih u posebnu kategoriju, jer bi za neki osobiti položaj tih podložnika trebao imati i drugih odrednica. S druge strane, servi casati ne javljaju se pod tim nazivom niti u ispravama, niti u statutu, pa nije baš jasno na koji je način Lučić došao do te sintagme. On je također pretpostavio postojanje još jedne kategorije, »villicus«, ali je to zaključio na temelju samo jednog dokumenta i isključivo terminološki. Isti je pojam D. Roller protumačio kao oznaku za kmeta (70). Tokom XIII stoljeća, smatra Lučić, robovi su nestali kao radna snaga u poljoprivredi.

Dosada najopsežniju, ali i najmanje poznatu raspravu o ropstvu u dalmatinskim gradovima, kao i o trgovini robljem, napisao je belgijski historičar Charles Verlinden. ⁷¹ Najbolji poznavalac te problematike u evropskim razmje-

⁶⁹ Mustafa Imamović: Propisi o robovima u dubrovačkom statutu iz 1272. g. Zbornik radova iz pravne istorije posvećen Albertu Vajsu, Beograd 1966, 111.

⁷⁰ Josip Lučić: Agrarno-proizvodni odnosi u okolini Dubrovnika (do polovine XIV stoljeća), ZČ XXII, 1968, sv. 1—2, 66—68.

⁷¹ Charles Verlinden: L'esclavage sur la côte dalmate au bas Moyen Age, Bulletin de l'Institut historique belge de Rome, fasc. XLI, Roma 1970, 57—140.

rima posvetio je pažnju i našoj obali kao dijelu mediteransko-crnomorskog prostora na kome se trgovina ljudima najintenzivnije odvijala. Na žalost, zbog nepoznavanja jezika očito nije bio u stanju konzultirati literaturu, koju je stoga lakonski okarakterizirao kao nevažnu, s čim se ne bismo u potpunosti mogli složiti (63). Koristio je samo citirani članak Teje, jedan članak Giuseppea Allachevicha (Josipa Alačevića) iz 1888. kao i navedeno francusko izdanje Krekićeve knjige.⁷² Povrh toga poslužio se i objavljenom građom, ali tek jednim njegovim manjim dijelom.⁷³ Sve je to prouzročilo i neke faktografske pogreške, no to ne umanjuje vrijednost ovog rada. Verlinden je statistički obradio materijal kojega je Čremošnik objavio u Zborniku, pa je na taj način došao do određenih zaključaka o porijeklu serva i karakteru njihova položaja, ujedno i o interesu tuđih trgovaca za tu vrst robe. Posebno je značajno da autor uklapa trgovinu robljem s naše obale u općeevropske, odnosno mediteranske tokove, dok postojanje ropstva u dalmatinskim gradovima uspoređuje s onim u Italiji i drugim krajevima kontinenta. Ipak, čini nam se da je po uzoru na Teju pre naglasio utjecaj talijanskih običaja i zakonodavstva na našoj obali, zanemarujući djelovanje u velikoj mjeri zajedničke tradicije.

U raspravi o kmetstvu na dubrovačkoj astareji, N. Klaić dovodi u direktnu vezu društvene odnose s tipovima kultura koje su se tamo uzgajale. Tako vinogradi i masline, kako ističe, dozvoljavaju slobodnije odnose, ne vežući ljude za zemlju. To je tim važnije što te kulture prekrivaju najveći dio obradive površine,⁷⁴ pa je njihovim uzgojem omogućen razvoj težaštine. Nasuprot njima, žitarice zahtijevaju više rada i veću angažiranost, ali se na astareji ne uzgajaju, jer nema dovoljno velikih oranica na kojima bi se takav uzgoj isplatio.

Ista je autorica prihvatila mišljenje Grafenauera o vezanosti serva za pridvorno gospodarstvo.⁷⁵ Učinila je to doduše s rezervom, zbog toga što se Grafenauer služio diplomatskim materijalom koji po njenom mišljenju nije vjerodostojan. Uz to je svoja ranija tumačenja upotpunila dodatnim pojašnjenjem izraza »servus« koji prema tome može označavati neslobodne seljake, gradsku poslugu i prave robove. Postanak kategorije serva na zemlji objasnila je slabljenjem materijalnog položaja slobodnih seljaka koji prelaze na vlastelinstva i gube određene pravne slobode. No, postojala je mogućnost i obrnutog procesa, odnosno oslobađanja, osobito u gradovima gdje su servi potrebni kao radna snaga, a gdje je bilo poticano i prodorom novčane privrede. Takvo prelaženje iz jedne kategorije u drugu bilo je vrlo živo sve do XIV stoljeća, kada je ugarski vladar izjednačio različite vrste podložnika i time okončao pravni razvitak serva (155—156).

Proučavanju zapošljavanja muške radne snage iz bližeg i daljeg zaleđa Dubrovnika značajan je prilog dao Bogumil Hrabak.⁷⁶ Detaljnom analizom pojedinih knjiga Dubrovačkog arhiva, na temelju kojih je izradio precizne stati-

⁷² G. Allachevich: Mercato di schiavi a Spalato nel 1540. Cronaca dalmatica, Zadar, 23. IX 1888.

⁷³ Vidi bilj. 115 i 116.

⁷⁴ N. Klaić: Problem kmetstva na području dubrovačke astareje (Prilog problematici dalmatinskog agrara), Arhivski vjesnik, sv. 14, 1971, 258.

⁷⁵ Ista: Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971, 82.

⁷⁶ Bogumil Hrabak: Momci iz Hercegovine i Bosne u dubrovačkom zanatstvu, trgovini i pomorstvu u XIV, XV i XVI stoljeću, Prilozi Instituta za istoriju, Sarajevo 1973, IX 1, 23—60.

stičke preglede, došao je do zaključka o porijeklu radnika, njihovom broju i promjenama u intenzitetu zapošljavanja radne snage iz pojedinih krajeva. Na isti je način obradio rokove zapošljavanja i visinu plaće.

U članku »Prilog proučavanju migracija našeg stanovništva u Italiju tokom XIII i XIV veka«⁷⁷ Dušanka Dinić-Knežević nužno se morala dotaći problema izvoza roblja iz zaleđa dalmatinskih gradova u susjednu prekomorsku zemlju, upravo stoga što je, po njezinom mišljenju, najveći broj naših ljudi odlazio u tuđe zemlje kao roblje. Njihov se izvoz intenzivirao u razdobljima gladi koja je bila česta pojava u zaleđu, posebice u Hercegovini, ali je i inače bio znatan, jer su talijanske komune u usponu neprestano potraživale radnu snagu (42). Autorica prihvaća Čremošnikovu tezu o zamjeni neslobodne radne snage slobodnom oko 1300, što objašnjava time da se stranim trgovcima više isplatilo unajmiti ljude za malu plaću (43). Ipak, iako su vijesti o izvozu oskudne, naročito u prvoj polovici XIV stoljeća, robovi su se zasigurno izvozili, ali krijumčarenjem. Legalna trgovina ponovno oživljava nakon 1352, a krajem stoljeća javljaju se i trgovci na veliko. Autorica analizira i odredbe dubrovačke vlade o zabrani trgovanja ljudima, smatrajući ih neuspješnima. Nasuprot izvozu robova, odlazak slobodne radne snage malen je sve do početka XIV stoljeća, od kojeg vremena sve više posluge odlazi u Italiju. Uzrok je tome i nerazvijenost obrta u Dubrovniku. Ovaj je članak posebno značajan zbog pokušaja autorice da dokumentirano prikaže uzročnu povezanost izbivanja kriznih situacija u zaleđu (gladi, ratova) sa stupanjem u službu, a napose iseljavanjem radne snage (44, 47, 49—50).

Ista je autorica, obrađujući položaj žena u Dubrovniku u XIII i XIV stoljeću, obratila pažnju i na položaj ženskog roblja u gradu.⁷⁸ Ustanovila je da servi i ancile nisu predstavljali osnovnu radnu snagu, već samo pomoćnu, i to kao kućna posluga. Veliki dio te radne snage činile su žene. Položaj slobodne radne snage, koja se intenzivnije zapošljavala nakon 1300, nije se u gospodarskom pogledu razlikovao od onoga ancila, a i pravna ograničenja koja joj se nameću nisu neznatna.

N. Klaić je otišla korak dalje u prikazu zadarske prošlosti, tvrdeći da su serve, koje se spominju u kupoprodajnim ugovorima zapravo iznajmljivale svoju radnu snagu, i to za veću plaću nego ancile.⁷⁹ Takvo tumačenje, međutim, nije dovoljno dokumentirano, a da bismo ga mogli prihvatiti. U XIV stoljeću, smatra autorica, nosioci oslobađanja posluge su zadarski trgovci, te tako preko njih prodiru u grad novi društveni odnosi i shvaćanja (238).

Pavo Živković obradio je samo jedan aspekt trgovine robljem — izvoz posredstvom mletačkih trgovaca.⁸⁰ Upravo tu mletačku komponentu izvoza smatrao je najznačajnijom zbog toga što su Mlečani, u Dubrovniku oslobođeni carina, bili najbrojnija skupina trgovaca iz prekomorskih zemalja (52). Veliki broj prodaja zabilježenih 1281—3. objasnio je izbijanjem gladi u Bosni, a to što Mlečani kupuju uglavnom muškarce, potrebom da ih se zaposli kao poslu-

⁷⁷ Dušanka Dinić-Knežević: Prilog proučavanju migracija našeg stanovništva u Italiju tokom XII i XIV veka, Glasnik filozofskog fakulteta u Novom Sadu XVI/1, 1973, 39—61.

⁷⁸ Ista: Položaj žena u Dubrovniku u XIII i XIV veku, PI 169, SANU, Odeljenje istoriskih nauka, knj. 2, 1974, 11—18.

⁷⁹ N. Klaić — Ivo Petricioli: Zadar u srednjem vijeku, Zadar 1976.

⁸⁰ Pavo Živković: Mletačka trgovina bosanskim robljem u srednjem vijeku, Godišnjak društva istoričara BiH, 21—27, 1976, 51—58.

gu na brodovima (53). Autor u glavnim crtama preuzima mišljenja D. Dinić-Knežević (»Prilog migracijama . . .«), ali ih ilustrira i nekim od tada neobjavljenim materijalima iz Dubrovačkog arhiva.⁸¹

Prikazujući društvene i ekonomske odnose u Zadru u XV stoljeću, Tomislav Raukar se nužno morao posvetiti obrazlaganju njihovih korijena.⁸² Tom je prilikom zaključio da se proces napuštanja radne snage serva, koji je karakterističan za čitav mediteranski krug, završava stvaranjem sloja osobno slobodnih težaka, što nije tipično za ostale zemlje, upravo zahvaljujući komunalnoj strukturi temeljenoj na antičko-bizantskoj baštini (83, 104). Servi su kao posluga zamijenjeni i u gradovima slobodnom radnom snagom, zaposlenom na osnovu ugovora, ali tek u XV stoljeću, Autorovom mišljenju treba dodati da se to ne može odnositi i na Dubrovnik, kako je to pokazao već Čremošnik. Slobodna radna snaga, ističe Raukar, pripadala je po pravnom položaju skupini »habitatores«, ali s izvjesnim ograničenjima za vrijeme trajanja službe. U XV stoljeću njeni su pripadnici bili na niskom socijalnom položaju, ali bi prestankom službe bili barem u pravnom položaju izjednačeni s ostalim stanovnicima. Autor je također obradio položaj naučnika, obrte u kojima se upošljavaju, rokove naukovanja i naknade (225—231), ističući, što je posebno zanimljivo, razliku između naučnika i obrtničkog pomoćnika, što do tada nije bilo zapaženo u historiografiji.

Na ovom je mjestu potrebno spomenuti još jedan rad Bariše Krekića: »Contriburo allo studio degli schiavi levantini e Balcanici a Venezia (1388—1398).«⁸³ Premda nema mnogo podataka koji bi se ticali serva iz naših krajeva, prilog je interesantan po tome što upozorava na potrebu istraživanja inozemnih arhiva u kojima još uvijek ima neistraženih izvora važnih za proučavanje migracija našeg stanovništva. Krekić je obradio bilješke notara Marca Raffanellija sačuvane u Archivio di Stato di Venezia, u kojima je ubilježena prodaja 304 osobe u razdoblju od 11 godina. Od tog broja samo 12 je iz naših krajeva, točnije iz Bosne (380). Zanimljivo je da su oni na najnižoj cijeni: 27,4 dukata za žene (žene ostalih narodnosti prodaju se za 42,5—45 dukata), odnosno 30 za muškarce (ostali za 31 — 39,5) (392). Kako najveći broj prodanih osoba čine žene mlađe dobi, očito je da su se kupovale prvenstveno za rad u kući i kao prilježnice. Čitava ta trgovina, koja se odvijala i preko naših gradova, u prvom redu Dubrovnika, bila je vrlo unosna. U navedene serve uloženo je čak 12250 dukata (391, 394).⁸⁴

⁸¹ Isto, bilj. 11, 16, 18, 35, 36, 39.

⁸² Tomislav Raukar: Zadar u XV stoljeću, Zagreb 1977.

⁸³ Objavljeno u: Studi in memoria di Federico Melis, vol. II, 1978. (s. 1.), 379—394.

⁸⁴ Krekić citira i neke radove koji su svakako zanimljivi za ovu temu, ali do kojih u dogledno vrijeme ne bih mogao doći. Stoga, prema njegovim bilješkama, navodim njihove naslove samo kao informaciju:

V. Lazari: Del traffico e della condizione degli schiavi a Venezia nei tempi di mezzo, Miscellanea di storia italiana, t. I, Torino 1862, 463—501; Ch. Verlinden: Le recrutement des esclaves à Venise aux XIVe et XVe siècles, Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome, vol. XXXIX, 1968, 83—202; isti: Patarins ou Bogomiles reuils en esclavage, Studi e materiali di storia delle religioni, 1967, 683—700; isti: Le relazioni economiche fra le due sponde adriatiche nel basso Medio Evo alla luce della tratta degli schiavi, Momenti e problemi della storia delle due sponde adriatiche, ed. P. F. Palumbo, Roma 1973, 103—139; isti: L'esclavage dans le Centre et le Nord de l'Italie continentale au bas moyen âge, Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome, vol. XL, 1969, 93—155.

Od sovjetskih historičara koji su se bavili proučavanjem društvenih struktura srednjovjekovnih hrvatskih zemalja jedini je cjeloviti prilog o servima u Dalmaciji napisao M. M. Frejdenberg.⁸⁵ Konstatirajući kako od svih slavenskih gradova samo dalmatinski imaju razvijene servisijalne odnose, Frejdenberg daje prikaz osnovne literature o njima, podijelivši je na dvije faze, razgraničene II svjetskim ratom (91—92). Na temelju literature (Vinaver 1953, Dinić-Knežević 1973, Verlinden 1970) analizira podatke o kupcima serva, cijena i destinacijama (94—96). Uspoređujući broj ukupno sačuvanih dokumenata iz Trogira s onima u kojima se na bilo koji način spominju servi, dolazi do zaključka da je na trogirskom tržištu bilo pet do šest puta manje prodaja serva nego u Dubrovniku (97). Na temelju statuta Trogira, Zadra i Šibenika analizira i neke elemente pravnog položaja serva (101), a također dodiruje i pitanje formiranja obitelji serva (100). Koristeći Tejine podatke o »oslobađanju s odlaganjem«, odnosno oslobađanju koje je trebalo uslijediti nekoliko godina nakon sastavljanja ugovora o oslobađanju, i uz određenu novčanu naknadu servu za predstojeće razdoblje, Frejdenberg se pita ne znači li ta pojava pretvorbu ropstva u neku drugu socijalnu instituciju. No, odmah odgovara negativno: na selu je postojala mogućnost pretvorbe serva u neku drugu društvenu kategoriju, s drugačijim odnosom prema radu i drugačijim položajem u proizvodnji, ali je to u gradovima bilo nemoguće. Tamo su servi mogli biti samo oslobođeni, što nije predstavljalo nikakvu pretvorbu, nego ukidanje ropstva (102).

Frejdenberg napokon zaključuje da trgovina servima jača krajem XIII stoljeća i traje do početaka XV. Njihova se radna snaga koristila pretežno u domaćinstvu, dok je u proizvodnji bila beznačajna. U toku vremena položaj se serva mijenja: mogli su stjecati imovinu i sklapati brakove: Pravni je položaj, međutim, ostao isti kao u antici, jer je tradicija rimskog prava u dalmatinskom društvu bila prejaka a da bi se izmijenila (102—103).⁸⁶

J. Lučić je u knjizi o dubrovačkim obrtima i uslugama do početka XIV stoljeća obradio sav materijal koji se odnosi na slobodnu i neslobodnu radnu snagu u Dubrovniku u navedenom razdoblju.⁸⁷ Posebna je vrijednost knjige objavljena arhivska građa koja se odnosi na predstavnike obrtničkih i uslužnih djelatnosti, a koja nije ušla ni u jedno Čremošnikovo izdanje. Autor detaljno obrađuje i neke skupine (homines, pueri, puelle) kojima se u prije navedenim radovima nije posvećivala posebna pažnja. Također se i neka njegova gledišta bitno razlikuju od dotad uobičajenih. Tako npr. smatra da je trend oslobađanja robova u XIII stoljeću posljedica gospodarskog uzdizanja viših slojeva, koji su, ekonomski ojačani, mogli plaćati slobodnu posluhu. Iz toga proizlazi da su sluge po ugovoru bili skuplji od robova, dok su drugi autori (Čremošnik, Dinić-Knežević, Živković) tvrdili upravo suprotno (148). O gospodarskom uzdizanju komune svjedoči, kako misli autor, i činjenica da se robovima dopušta da zarade i posjeduju vlastiti novac. Novo je i njegovo tumačenje kategorija slobodne posluge: jedni su sluge i sluškinje u širem smislu

⁸⁵ Rabi v srednevekovom gorode (Dalmacija, XIII—XV vv.), *Etudes balkaniques*, 3, Sofia, 1979, 91—103.

⁸⁶ U Frejdenbergovim bilješkama naišao sam također na dva citirana rada kojima navodim samo naslove iz prije navedenih razloga:

S. Anselmi: *Schiavoni e Albanesi nell' agricoltura marchigiana dei secoli XV, Marche oggi*, Ancona 1976, 5; isti: *Schiavoni e Albanesi nell' agricoltura marchigiana dei secoli XIV e XV*, *Rivista di storia dell' agricoltura*, Roma 1976, 2.

⁸⁷ J. Lučić: *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka XIV stoljeća*, Zagreb 1979.

rijeći, dok su drugi u radnom odnosu na temelju ugovora (ad standum, ad seruiendum) (150). Ta razlika, međutim, po našem mišljenju nije dovoljno argumentirana a da bi se mogla prihvatiti. Lučić također analizira sudjelovanje obrtnika u trgovini robovima, porijeklo slugu i sluškinja, te u posebnom poglavlju položaj naučnika (222—229).

Lučićevom knjigom završili bismo pregled važnije literature u kojoj se samostalno, ili u sklopu većih cjelina, obrađivalo pitanje ropstva i položaja slobodne radne snage. Kako bi potpuni pregled literature vezane uz ovu problematiku morao obuhvatiti vjerojatno sve što je pisano o društvenom uređenju srednjovjekovne Hrvatske i Dalmacije, to je ovdje izvršen izbor samo onih radova koji su karakteristični za pojedine historičare, poglede i razdoblja, a spomenuti su i neki članci koji nisu značajni u znanstvenom pogledu, ali su u cijelosti posvećeni problemima koji nas zanimaju.

Želimo li rezimirati dosada postignute rezultate, uvidjet ćemo da je malo zaključaka zajedničkih svim historičarima. Prvi je utjecaj antičke baštine koji se na hrvatske zemlje širio iz dalmatinskih gradova. No, i u gledanjima na taj problem postoje izvjesne nijanse. Jednako tako, većina historičara složila se da srednjovjekovne serve ne možemo izjednačiti s antičkim, bez obzira kako neznatne razlike ponekad bile. Na određeni je način i XIV stoljeće općeprihvaćeno kao granično što se tiče zapošljavanja radne snage serva.

U bitnim pitanjima, međutim, razlike među pojedinim interpretacijama znatno su veće. Nesuglasice najviše dolaze do izražaja u vezi sa zapošljavanjem serva u poljoprivredi, te variraju od njegova potpunog negiranja do prihvatanja robovlasništva kao tipične pojave u agrarnim odnosima u srednjovjekovnoj Dalmaciji i Hrvatskoj. Razlike postoje i u definiranju položaja gradskih serva, koji se označavaju i kao tipični antički robovi i kao slobodna radna snaga, čak u povoljnijem ekonomskom položaju od slobodnih slugu i sluškinja. Suglasnost nije postignuta ni u pitanju geopolitičke određenosti postojanja robovlasništva, odnosno o tome treba li ga vezati isključivo uz hrvatski ili dalmatinski teritorij, ili uz oba.

Na kraju treba naglasiti da ovdje prikazani radovi i prilozi obuhvaćaju razdoblje od preko stotinu godina, te da su pojedine epohe dale rezultatima nekih historičara više manje jasan pečat. Najbolje to dolazi do izražaja u poslijeratnom periodu, kada su se pojedini povjesničari, najčešće pripadnici starijih generacija, trudili da uklope rezultate istraživanja u unaprijed prihvaćene sheme, čime su ih preko svake mjere iskrivljavali ili pak nadopunjavali vlastitim konstrukcijama bez ikakvih dokaza. Odrazi takve metodologije javljali su se još krajem šezdesetih godina, što je razumljivo s obzirom na podložnost društvene i ekonomske historije takvim gledištima.

PREDUVJETI

Rješavati pitanje upotrebe ropkog rada, kao uostalom i brojna druga pitanja hrvatske srednjovjekovne povijesti, nipošto se ne može bez poznavanja antičkih preduvjeta i suvremenih prilika u drugim, prvenstveno mediteranskim, evropskim zemljama. Rimska civilizacija ostavila je, bez sumnje, dubok trag u hrvatskom razvoju, bilo direktno preko dalmatinskih gradova, bilo indirektno preko Bizanta i Italije, pri čemu su i opet gradovi na obali imali posredničku ulogu. Razmatrajući te utjecaje, nužno se moramo obratiti temelj-

nom pitanju evropskog srednjovjekovlja: kontinuitetu antičke civilizacije u srednjem vijeku. Ovdje bi, međutim, bilo nemoguće ulaziti u njegovo obrazlaganje, pošto bi ono premašilo okvire ove radnje. Aspekti kontinuiteta mnogovrsni su i obuhvaćaju sva područja ljudske djelatnosti i misli. Shodno tome, u našoj znanosti nije im posvećivana zaslužena pažnja. Uglavnom se razmatralo pitanje nasljeđivanja komunalne organizacije,⁸⁸ u manjoj mjeri kontinuitet naseljavanja.⁸⁹ Stoga je posebno zanimljiva analiza geneze antičkog grada na našoj obali, rad Mate Suića.⁹⁰

Usprkos takvom oskudnom poznavanju problema, veliki dio autora koji su obrađivali dalmatinsko robovlasništvo, pozivao se na antiku i njena rješenja, iako ih većina nije dobro poznavala. To je s jedne strane rezultiralo brzo-piletim zaključcima o nasljeđivanju zatečenih društvenih odnosa, a s druge strane stvaranjem iskrivljene slike o situaciji u srednjem vijeku. Kako smo već istakli, jedino je J. Lučić posvetio više pažnje antičkim preduvjetima, ali samo na uskom dubrovačko-epidaurskom području.⁹¹

Pojam rimskog robovlasništva veže se često, ili gotovo uvijek, uz rad masa okovanih robova na latifundijama. Pri tom se zanemaruju razvojne faze korištenja robova, koje su varirale ovisno o ekonomskim i političkim prilikama rimske države. U vrijeme Republike neslobodna je posluga, familija, bila uključena u rimsku porodicu, pa je tako bila pod jurisdikcijom oca porodice. Pri tom je uživala i određenu zaštitu protiv trećih lica, a imala je i pravo raspolaganja imovinom. Taj imetak, kojeg su mogli steći štednjom, ali vjerojatno tako da im ga je ustupio otac porodice, nazivao se *peculium*.⁹² Iako je *peculium* stvarno pripadao robovima (a isti je slučaj bio i s imovinom djece), ostajao je i dalje pravno u vlasništvu oca porodice. Robovi su mogli trgovati ili sklapati druge poslove u visini *peculiuma*, a stečenim dobitkom su se mogli otkupiti.

Klasično zakonodavstvo carskog razdoblja reguliralo je i položaj roba. Oni su zbog svog neslobodnog položaja (*status servitutis*) i dalje bili predmetom trgovine, ali se nikada nisu u potpunosti pretvorili u stvari, ili kako ih dubrovački izvori katkada nazivaju »*res propria*«⁹³ gospodara. Pod Hadrijanom, Dioklecijanom i Konstantinom njihov se položaj popravio zabranom njihovog ubijanja i zlostavljanja (2815).

M. Rostovtzeff je, analizirajući društvene odnose u Rimskom carstvu, istakao opasnost od uopćavanja i primjene pojedinih shema na područje čitavog carstva.⁹³ Osnovne razlike javljale su se između gradova i sela koje nije

---

⁸⁸ Prvi značajniji rad s tog područja, ujedno po rezultatima divergentan prevladavajućem mišljenju, knjiga je Ivana Strohala: *Pravna povijest dalmatinskih gradova*, Zagreb 1913. Strohal zastupa tezu o potpunom prekidu kontinuiteta potkraj Fokine i u toku Heraklijeve vladavine na našoj obali. Pregled ostalih teorija donosi Lujo Margetić: *Creske općine u svjetlu isprave od 5. listopada 1283. i pitanje kontinuiteta dalmatinskih gradskih općina*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest 7, Zagreb 1975.

⁸⁹ Na tom su području posebno značajna istraživanja Petra Skoka: *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima. Toponomastička ispitivanja, I i II dio*, Zagreb 1950. Vidi i bilj. 107.

⁹⁰ M. Suić: *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1977, napose str. 253—262. Suvremeni i višeznačni pristup ovoj problematici u Suićevim radovima očituje se i u njegovoj raspravi: *Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom srednjem vijeku*, SP, serija III, br. 5, Zagreb 1956, 7—19.

⁹¹ J. Lučić: *Agrarno-proizvodni odnosi . . .*, 66.

⁹² *Lexicon der antiken Welt*, Artemis Verlag, Zürich — Stuttgart, 1965, 2238.

⁹³ M. Rostovtzeff, n. dj. 193.

bilo zahvaćeno procesom romanizacije, pa su se na njemu sačuvali i drugačiji društveni odnosi. To se, kako ćemo vidjeti, može jasno opaziti na području Dalmacije.

S radanjem carstva dolazi i do promjene u organizaciji poljoprivrede. Velikodostojnici poput Plinija mlađeg napuštaju život u vilama i sele u grad. I dalje je temelj njihovog materijalnog blagostanja zemlja, u koju ulažu novac, ali koji više ne obrađuju kapitalističkim načinom, s velikim brojem robova, kako je bio običaj na veleposjedima potkraj Republike. Robove je, naime, trebalo nadgledavati, što je iziskivalo trajni boravak na selu. Novi sloj veleposjednika ipak je više volio život u gradu, pa su stoga imanja podijelili u parcele i dali ih u zakup, osiguravši tako bez velikog osobnog angažiranja određene prihode, mada smanjene (197—203). Time je broj robova stao opadati.

Mišljenje koje o rimskom robovlasništvu možda još i danas prevladava u znanosti, iznio je Luigi Pareti u UNESCO-ovoj historiji čovječanstva.⁹⁴ Po njegovoj interpretaciji, značajni broj robova u pojedinim dijelovima carstva počeo je opadati u vrijeme kada Rim gubi inicijativu na bojištima i prelazi s ofenzivnih na defenzivne ratove. Robovi su bili i oslobođeni iz razloga koje je naveo Rostovtzeff. Glavnim faktorom nestajanja ropstva Pareti je označio pojavu »viših shvaćanja na polju etičkih i pravnih normi«, kao i utjecaj stoičke filozofije i njenog naučavanja o jednakosti svih ljudi. Toj je tendenciji dalo i kršćanstvo doprinos brisanjem moralnih razlika između robova i slobodnih, iako se samo nije direktno založilo za ukidanje ropstva.⁹⁵ Pod utjecajem novih misaonih strujanja počelo se s robovima postupati humanije, kao s članovima obitelji. To bi zapravo značilo povratak na patrijarhalno ropstvo koje je u Rimu prevladavalo do II st. pr. n. e.

U istoj se knjizi E. M. Štaerman suprotstavio takvom tumačenju,⁹⁶ ističući da se nijedan od rimskih pisaca ne tuži na smanjenje broja robova, niti na porast njihovih cijena. Uzrok smanjenju broja robova valja tražiti u nerentabilnosti njihova rada, uzrokovanoj stalnom potrebom nadgledavanja i nesposobnošću robova za obavljanje složenih poslova. Iako se u pogledu prvog navedenog razloga slaže s Rostovtzeffom, u vezi s drugom u potpunosti se razilaze. Rostovtzeff, naime, tvrdi da su robovi daleko bolji i stručniji radnici od slobodnih seljaka, pa da ih je npr. Plinije mlađi zapošljavao u slučaju potrebe da se neki poslovi obave hitno i stručno.⁹⁷

Promjena do koje je došlo u postupanju s robovima, tvrdi Štaerman, bila je posljedica nerentabilnosti upotrebe njihove radne snage. Ona je, osim toga, zahvatila samo neke robove, dok se položaj drugih čak i pogoršao. I dok Pareti smatra da je robovsku radnu snagu zamijenila ona plaćenih radnika, Štaerman ističe da su koloni bili ti koji su na imanjima zauzeli mjesto robova.

Ovakvom mišljenju moglo bi se prigovoriti da nigdje ne objašnjava zbog čega su bila potrebna tri stoljeća eksploatacije robova da bi se ustanovilo kako ona nije rentabilna.

Iz ovog kratkog pregleda karakterističnih gledišta proizlazi da u historiografiji još uvijek postoji suprotnost u bitnim pitanjima vezanim uz antičko ropstvo. Tako još uvijek nije riješeno da li broj robova opada u većoj mjeri

⁹⁴ L. Pareti, P. Brezzi, L. Petech: Stari svijet, historija čovječanstva: Kulturni i naučni razvoj, sv. 2, knj. III, Zagreb 1967, 181.

⁹⁵ Vidi i Lexicon der antiken Welt, 2815.

⁹⁶ L. Pareti i dr. n. dj. 215, bilj. 25.

⁹⁷ Rostovtzeff, n. dj, 203.

u kasnom carstvu, mijenja li se njihovo stanje na bolje ili na gore, pod kojim se utjecajima njihov položaj mijenja i kakav je odnos slobodnih ljudi prema njima. Stoga ćemo posvetiti više pažnje onim radovima koji se, iako malo-brojni, bave isključivo prilikama u rimskoj provinciji Dalmaciji. Njen razvoj bez sumnje pokazuje neke karakteristične crte, koje se ne uklapaju u opći razvoj Carstva.

Mađarski historičar Géza Alföldy posvetio je posebnu pažnju ropstvu u Dalmaciji u vrijeme principata.⁹⁸ S obzirom da njegov rad predstavlja prvi pokušaj prilaženja toj problematici, zamislio ga je prvenstveno kao postavljanje pitanja i naznaku problema koje tek treba riješiti. No, i tako, njegovi su prijedlozi više nego putokazi.

Odmah u početku naglasio je da valja razlikovati obalni pojas od unutrašnjosti, kao i Salonu s okolicom od ostalog dijela obale. Vremensku granicu između dva razdoblja koja se međusobno razlikuju, postavio je u vrijeme vladavine Marka Aurelija. Svoja istraživanja temeljio je uglavnom na natpisima, pa je tako konstatirao da se od oko dvije stotine natpisa na kojima se spominju robovi ili oslobođenici u vrijeme ranog carstva, njih gotovo stotinu odnosi na Salonu, a znatno manje na Zadar (19), odnosno Naronu (27). Preostali natpisi također se odnose na područje gradova (Aequum, Epidaurus, Lissus).⁹⁹ Obzirom da se na tim natpisima uglavnom spominju obitelji s više članova, i uspoređujući njihov broj s brojem ostalih natpisa, došao je do zaključka da je u tri najveća grada barem 50% stanovništva bilo ropskog porijekla (126). Za razliku od toga, u manjim mjestima, kao što su Nin, Osor i Nadin, gotovo i nema natpisa u kojima bi se spominjali robovi. U ostalim municipijima nema dovoljno sačuvanih natpisa a da bi se mogla sastaviti bar relativno pouzdana statistika.

Dalmatinsko robovlasništvo karakterizira vrlo mali broj aktivnih robova. Na natpisima se u ogromnoj većini spominju libertini, a tek na deset njih servi, te na dva verna. To se objašnjava time da su ih gospodari već prilikom kupnje oslobađali, jer su im, na taj način zainteresirani za proizvodnju, bili korisniji. Oni bi i dalje ostali u gospodarevoj porodici i ustupali mu dio proizvoda. Neki sudjeluju i u poslovima svojih gospodara, pa se tako i bogate. Mnogi od njih i sami su kasnije zapošljavali robove (128). U povoljnim prilikama I stoljeća, kao i zbog sudjelovanja gradova u trgovini, nedostatak pravih robova stalno se nadomještao kupnjom novih.

Većina robova koristila se u kući, kao posluga. Među libertama spominje se jedna nutrix i nekoliko ancilla. U municipijima smještenim u unutrašnjosti čak se isključivo zapošljavaju robovi kao kućna posluga. U kolonijama, međutim, nerijetko su uzimali učešće u obrtima i trgovini, kao predstavnici poslovnih kuća svojih gospodara. U poljoprivredi su se upotrebljavali samo na području kolonija, dok su u unutrašnjosti, kao npr. na gornjem toku Cetine i dalje postojala i činila temelj zemljoradnje mala seljačka gospodarstva neromaniziranih starosjedilaca, u ovom slučaju Delmata. S područja kolonija nema uopće vijesti o slobodnim seljacima, jer su se na zemljištu, na kojem je bila izvršena centurijacija, upotrebljavali liberti. Sudeći po spomenicima,

⁹⁸ Geza Alföldy: Die Sklaverei in Dalmazien zur Zeit Prinzipats, Acta antiqua Academiae scientiarum hungaricae, t. IX, f. 1—2, 1961.

⁹⁹ Isto, 125. U prilogu, Alföldy donosi i katalog natpisa na kojima se spominju robovi i oslobođenici na tlu Dalmacije.

oni su radili na zemlji, ali su živjeli u gradu, što im je bilo omogućeno malom površinom gradskog zemljišta. Moguće je da su liberti pojedine parcele uzimali u zakup, čime se njihov položaj u mnogome približio onom kolona (129—130).

Krajem II i u III stoljeću situacija se bitno mijenja. Broj natpisa u provinciji se smanjuje, osim u Saloni, gdje čak znatno raste. No, osnovna promjena je u omjeru natpisa u kojima se spominju robovi i onih ostalih. U prethodnom razdoblju taj je omjer iznosio 1:3, s time da su se na natpisima liberta i robova spominjale uglavnom mnogočlane obitelji, dok su mnogi natpisi posvećeni slobodnima sadržavali samo po jedno ime. Sada je omjer pao na 1:10, u samoj Saloni 117:1000. Ujedno pada i broj imena na pojedinom spomeniku na samo jedno ili dva. Prema tome bi se moglo zaključiti da robovi u ovom razdoblju čine samo 10% stanovništva.

Do promjena dolazi i u strukturi sloja robovlasnika. Domaće stanovništvo, koje je prije držalo robove u manjoj mjeri, sada ih uopće više nema, a nestaju i oni bogatiji liberti koji su upošljavali takvu radnu snagu. Najvećim robovlasnicima sada postaju pripadnici novodoseljenog orijentalnog stanovništva, čiju prisutnost osjećamo sve više u ovom razdoblju (132).

Novi odnosi očituju se i u zadržavanju trajnog ropškog položaja, te se izjednačava broj oslobođenih i robova u pravom smislu riječi, dck je prije taj omjer, kako smo vidjeli, iznosio 95:5 u korist liberta.

Robovi se sve manje koriste u proizvodnji, a njihova se djelatnost ograničava na kućne poslove. U neslobodnom položaju zatičemo sada uglavnom žene i djecu. Nekoliko alumna koji se spominju na onovremenim spomenicima možemo također smatrati robovima (133).

U Dalmaciji općenito opada eksploatacija robova i u poljoprivredi, a zamjenjuje je kolonat. »Vicani vici«, koji se spominju na jednom zadarskom natpisu, možda su upravo pod takvim kolonatskim uvjetima obrađivali parcele zadarske aristokracije.

No, na salonitanskom ageru situacija je bila drugačija, jer ovdje u vrijeme kasnih Antonina uloga robova raste. Ta pojava uzrokovana je pojavom bogatih građana istočnjačkog porijekla, koji svoj kapital ulažu u zemlju, kupujući je od siromašnog domaćeg i italskog stanovništva koje seli u gradove. Na taj način stvaraju se veleposjedi bez dovoljno radne snage koja bi ih obrađivala, te se pokazalo nužnim dovoditi na njih veći broj robova. U ovom se razdoblju za njihovo označavanje sve češće upotrebljava i izraz »vilici« (134).

Prilike u Trogiru uglavnom su odgovarale onima u Saloni, jer se sam grad nalazio u okviru agera kolonije. O velikoj povezanosti i utjecaju centra svjedoči i pretežno udio salonitanskih obitelji u stanovništvu Trogira.¹⁰⁰

Wilkesov pogled na dalmatinsko društvo i privredu u rimskom razdoblju, donekle se razlikuje od Alföldyevog.¹⁰¹ On navodi iskaze starih pisaca (Teopompa, Polibija, Pseudo-Skilaksa) o postojanju robova kod Ilira. Njihov rad koristio se u poljoprivredi, a bez sumnje su upotrebljavani i kao trgovačka roba koja se nabavljala gusarenjem (190). U rimskoj provinciji, međutim, ropstvo je vezano uz gradove, te je imalo sasvim drugačije socijalno značenje. Tu su se robovi u manjoj mjeri upotrebljavali u poljoprivredi, dok iz unutrašnjost-

¹⁰⁰ Isti: *Bevolkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965, 112, 117.

¹⁰¹ J. J. Wilkes. *Dalmatia*, London 1969.

ri nemamo o tom nikakve vijesti. Tokom II stoljeća ropstvo je bilo u opadanju, a taj se proces nastavio i u III, što se odnosilo podjednako na gradske i seoske robove (132, 149).

Iako je postojanje villa rustica utvrđeno uglavnom na području Narone, Wilkes smatra da je dalmatinska privreda svejedno bila zatvorenog tipa, odnosno da su pojedine zajednice, kao inače veća gospodarstva, zadovoljavale svoje potrebe bez uvoza, te da je jedini uvezni artikal bila sol, ali je i ona potjecala iz same provincije (181).

Nepostojanje villa rustica predstavljalo bi izvjesnu poteškoću u objašnjavanju nastanka srednjovjekovnih pridvornih gospodarstava u Dalmaciji i Hrvatskoj, a time i potrebe za robovskom radnom snagom. Ipak, arheološki nalazi izgleda da ne potvrđuju Wilkesovo mišljenje.¹⁰²

Jednu od najpotpunijih sinteza s područja proučavanja antičkog robovlasništva dao je William Westermann.¹⁰³ Navodeći već spomenuta različita mišljenja o vrijednosti robovskog rada i uzrocima opadanja njegove upotrebe, konstatirao je da se broj i uloga robova u literaturi obično precjenjuje. Opadanje njihova broja započelo je u razdoblju carstva, a nastavilo se u ranobizantskom periodu (120, 128).

Ipak, u Španjolskoj, Italiji i Francuskoj ropstvo se nastavilo i u vrijeme Seobe, ali je omjer zarobljavanja i manumisija bio nejednak, pa je broj robova i ovdje opadao. O postojanju ropstva u onovremenoj Španjolskoj svjedoči i činjenica da su Vizigoti na temelju hospitaliteta preuzeli dvije trećine zemlje i jednu trećinu robova, a već je i Alarik, prilikom napuštanja Rima, tražio da mu se ustupe svi robovi nerimskog porijekla (138—139).

Dok je u kasnom carstvu s jedne strane tekao proces poboljšavanja stanja robova, s druge je tekao suprotni proces u odnosu kolona prema nekadašnjim slobodnim seljacima. Naposlijetku je to u VI stoljeću dovelo do brisanja gotovo svih razlika između kolona i robova, pa pojedinci često ni sami nisu znali kojoj grupi pripadaju. Stoga je i bilo moguće da se npr. u jednom dokumentu iz tog vremena, neki seljak naziva slobodnim robom, ili da neki drugi, iako rob, sklapa ugovor (149).

Westermann u antičkom ropstvu nalazi četiri osnovna gubitka slobode po kojima se rob razlikuje od ostalih, slobodnih ljudi: 1. pravna osobnost prelazi na gospodara, 2. rob može biti uhapšen bez prava protesta, 3. nema slobodu kretanja i 4. nema pravo izbora zanimanja ili posla (160). Zanimljivo je da među ovima ne nalazimo kriterij po kojem naši historičari uglavnom određuju nečiji ropski položaj: pravo gospodara na život roba.

Naročitu pažnju Westermann poklanja objašnjavanju odnosa kršćanstva prema robovlasništvu. Razmatrajući kako je kršćanstvo moglo biti indiferentno prema ropstvu, iako je propagiralo duhovnu jednakost ljudi, odgovor nalazi u učenju ranog kršćanstva, koje je ropski položaj smatralo kaznom za grešne ljude, postavljajući tako temelje za prihvaćanje ropstva od strane crkve. Crkveni oci nisu, za razliku od poganske literature, osuđivali čak ni trgovinu robljem što će crkva kasnije ipak činiti (149—159).

¹⁰² Vidi npr. M. Suić: *Antički grad . . .*, i Igor Fisković: *Uloga ranokršćanskih središta u prostornom uređenju otoka Brača i Solte*, Disertacija, Zagreb 1975.

¹⁰³ W. L. Westermann: *The Slave System of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia, 1955.

IZVORI

Već i letimičan uvid u izvorni materijal relevantan za ovu temu upućuje nas da pažnju posvetimo uglavnom kasnijim stoljećima srednjega vijeka (druga polovica XI početak XV stoljeća). Sve do pojave notarskih spisa vijesti su o servima u Dalmaciji i Hrvatskoj rijetke, a vrlo često i nepouzdana. Osim u dvjema oporukama (priora Andrije i Petra), mletačkoj zabrani trgovine servima, jednoj odluci splitskog crkvenog sabora 925, Zvonimirovoj krunidbenoj zakletvi i, dakako, Supetarskom kartularu, servi se spominju isključivo u darovnicama hrvatskih vladara i velikodostojnika.¹⁰⁴ Njihova je autentičnost, međutim, ne jednom dovedena u sumnju.¹⁰⁵ Stoga se nužno postavlja pitanje: u kojoj se mjeri u našem zaključivanju o servima u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj možemo osloniti na te isprave? Teško je povjerovati da bi se danas nešto bitno moglo dodati ili izmijeniti u već izvršenim analizama diplomatskih oblika tih isprava. Pozitivističke su metode formalne analize pokazale da zapravo nisu u stanju pružiti rješenje problema, bez obzira na to da mogu ukazati na mnoge sumnjive elemente pojedinih isprava. Autentičnost isprava treba stoga tražiti u njihovom sadržaju, i to unutar sveukupnog društvenog razvoja hrvatskih zemalja u kojima nastaju, ali i unutar ranosrednjovjekovne evropske stvarnosti u cjelini. Ne ulazeći u pitanje ocjenjivanja cjelokupnog diplomatskog fonda, jer mi to i nije moguće, zadržao bih se samo na pitanju vjerodostojnosti podataka o servima.

Postojanje sloja serva među agrarnim stanovništvom ranosrednjovjekovnog mediteranskog prostora argumentirano je u tolikoj mjeri da se ni na koji način ne može dovesti u pitanje.¹⁰⁶ Nemamo razloga pretpostaviti da je na našoj jadranskoj obali, koja po svim svojim karakteristikama pripada tom istom mediteranskom prostoru, situacija bila bitno drugačija. Tim prije, što su snage koje su bile nosioci kontinuiteta, u priobalnom i otočnom području bile bez sumnje dovoljne da održe elemente antike koji su i drugdje utjecali na stvaranje srednjovjekovnih mediteranskih društava.¹⁰⁷ Prema tome, zaključivati da serva unutar hrvatskog društva nije bilo, mogli bismo jedino kada bi izvori o njima šutjeli. Kako to nije slučaj, jer serve spominju i neosporno autentični dokumenti, nemamo argumenata za odbacivanje svih vijesti o servima u spomenutim ispravama. Dapače, upravo njihova učestalost, odnosno činjenice da je termin »servus« najraširenija oznaka za zavisno seljaštvo u ranom srednjem vijeku, upućuje nas na njihovu vjerodostojnost.

---

¹⁰⁴ Za cjelovit uvid u materijal vidi: F. Rački: *Documenta historiae Croatiae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb 1877. i *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. I, Zagreb 1967, oboje u indeksima pod pojmom »servi«, odnosno »servus«. Vidi i *Codex diplomaticus*, isti svezak, 140, gdje se ne spominju direktno servi.

¹⁰⁵ N. Klaić: *Diplomatička analiza isprava iz doba hrvatske narodne dinastije 1*, *Historijski zbornik XVIII*, Zagreb 1965; *II*, *Historijski zbornik XIX—XX*, 1966/67. Rasprava sadrži i opširan pregled dotadašnje literature o najstarijem hrvatskom diplomatskom materijalu. Vidi i: 2. Margetić: *Neka pitanja iz naše najranije povijesti i rimsko pravo*, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu XVII*, 1979, 69—77.

¹⁰⁶ Od opsežne literature navodim samo kapitalno djelo Ch. Verlindena: *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, t. I, Brugge 1955, s time da je isti autor posvetio ovom problemu čitav niz ovdje uglavnom navedenih radova.

¹⁰⁷ Željko Rapanić: *Prilog proučavanju kontinuiteta naseljenosti u salonitanskom ageru u ranom srednjem vijeku*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXXIV*, 1980, 189—213.

S dalmatinskog područja, na kojemu o postojanju serva nema dvojbe, po-
tječu dvije oporuke čija je vjerodostojnost također dovedena u pitanje. Me-
đutim, nakon antroponomastičke analize oporuke priora Andrije, ne može o
njenom vjerodostojnosti doista biti sumnje, tim prije što u sadržaju nema do-
voljno elemenata koji bi ukazivali na potrebu naknadnog sastavljanja oporuke
ili interpoliranja nekih dijelova teksta.¹⁰⁸ Problem konzula koji se spominje
u oporuci također je riješen,¹⁰⁹ a upozorio bih i na naoko nevažan detalj u san-
kciji, u kojoj se koristi prokletstvo 318 crkvenih otaca. Ta se formula koristi
gotovo redovito u X i XI stoljeću, dok kasnije nestaje iz upotrebe. Eventual-
ni falsifikator ne bi obraćao pažnju i na takve detalje. Stoga se oporuka može
sasvim sigurno datirati 918. godinom.^{109a}

Literatura o oporuci priora Petra mnogo je opširnija, ali i jednostranija.¹¹⁰
Oporuka je analizirana diplomatski i donekle sadržajno, ali ne i jezično. Ipak,
i takve analize pokazuju da je u prvobitni tekst mnogo toga naknadno unijeto,
odnosno da je oporuka uslijed kasnijih prepisivanja i nadopunjavanja u veli-
koj mjeri izmijenjena. Podaci o servima, međutim, pogotovo u korelaciji s
onima u oporuci priora Andrije, u najmanju su ruku prihvatljivi. Svakako je
teško dovesti u sumnju vijest o priorovoj nevjenčanoj ženi, njegovoj »dvor-
skoj« ancili, i njihovoj zajedničkoj kćeri Gadaciji. To je u sačuvanim izvori-
ma, sve do pojave notarskih spisa, jedinstven primjer vanbračne veze u najvi-
šem sloju gradskog stanovništva. Kakvoga bi razloga imao eventualni falsifi-
kator, ili interpolator, da unese ovakav »beskorisan« podatak? Nemamo raz-
loga odbaciti ni drugu vijest o servima, onu o njihovom oslobađanju, premda
je ona mogla biti doista umetnuta i kasnije, u XIII ili XIV stoljeću, obzirom
da je tada oslobađanje oporukom bilo dosta često, pa je mogući falsifikat mo-
glo učiniti uvjerljivijim.

Na pitanje o vremenu nastanka najstarijeg dijela oporuke nije još dan
zadovoljavajući odgovor, ali smatram da ga se ipak treba tražiti u vezi sa spo-
minjanjem istoimenog priora 1097. i na nedatiranom sarkofagu u Splitu.¹¹¹ Pa
čak i ako se ne radi o jednoj te istoj osobi, oporuka vjerojatno nije nastala
prije XI stoljeća.

Prema tome, smatram da podatke o servima u ispravama ranog srednjeg
vijeka smijemo upotrebljavati, bez obzira na to smatramo li određenu ispra-
vu autentičnom, odnosno više ili manje prerađenom. To vrijedi za isprave ka-
ko s dalmatinskog, tako i s hrvatskog područja.¹¹²

Iz XII i prve polovice XIII stoljeća sačuvali su se pojedinačni spomeni o
servima u posjedu zadarskih i splitskih samostana.¹¹³

¹⁰⁸ Vesna Jakić-Cestarić: Antroponomastička analiza isprave zadarskog priora
Andrije s početka X stoljeća, *Onomastica Jugoslavica* 6, Zagreb 1976.

¹⁰⁹ Bilješka Jakova Stipišića br. 7 na stranici 471. djela Ivana Lucića: *Povijes-
na svjedočanstva o Trogiru*, knj. I, Split 1979.

^{109a} Vidi prilog autentičnosti: 2. Margetić: Naše najstarije oporuke i rimsko-bi-
zantsko pravo. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* XXXI, 1981, 424—436.

¹¹⁰ Marijan Horvat: Oporuka splitskog priora Petra, *Rad JAZU* 283, Zagreb 1951;
J. Stipišić: Oporuka priora Petra, *Zbornik Histozijskog instituta Jugoslavenske aka-
demije* 2, 1959; N. Klaić, *Diplomatička analiza* ...

¹¹¹ O dataciji sarkofaga Ž. Rapanić: *Ranosrednjovjekovni latinski natpisi iz
Splita*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXV—LXVII, 1963—1965,
294—297, gdje je navedena i starija literatura.

¹¹² Isprave Arpadovića predstavljaju poseban problem. Moguće je da one koje
su stvarni falsifikati šablonski prepisuju sadržaje starijih isprava, bez obzira imaju
li navedeni podaci veze sa stvarnim stanjem u vrijeme kada su isprave tobože sa-
stavljene. Stoga njihova upotreba zahtijeva više opreza.

¹¹³ CD II, 123 128; 233/249; 258/276; III, 9/13.

Prve serije notarskih spisa, premda često sačuvane samo u manjim odlomcima, potječu iz druge polovice XIII stoljeća. Uz gradske statute, one predstavljaju najvrednije izvore raznovrsnih podataka o servima.

Najstarije potječu iz Trogira, a započinju 1263. godinom. Prije II svjetskog rata prepisao ih je Miho Barada i na taj način spasio, jer je općinska zgrada u Trogiru, gdje je arhiv bio pohranjen, za rata izgorjela. JAZU je započela objavljivanjem te građe 1948. i izdala ukupno četiri knjige.¹¹⁴

Notarske knjige Tomasina de Savere, osnivača dubrovačkog komunalnog arhiva, započeo je objavljivati još prije rata G. Čremošnik u izdanju SKA, a nastavio 1951. u novopokrenutoj ediciji JAZU.¹¹⁵ Obje je knjige donekle nadopunio J. Lučić.¹¹⁶

JAZU je krajem prošlog stoljeća pokrenula seriju »Monumenta ragusina«, čija je kvaliteta bila osporavana (Čremošnik, Dinić), što ipak nije spriječilo njenu upotrebu i od strane suvremenih historičara. Nama je od posebne važnosti II knjiga te serije, u kojoj su objavljeni »Libri reformationum« iz razdoblja 1347—1350.¹¹⁷

Nadovezujući se na Čremošnikov rad, objavio je Mihajlo Dinić nekoliko knjiga pod zajedničkim naslovom »Iz dubrovačkog arhiva«, također u okviru ZIJKSN. U III knjizi objavio je svu građu za koju je ustanovio da se odnosi na trgovinu robljem u XIV i XV stoljeću.¹¹⁸ Nešto od onoga što mu je promaklo objavio je B. Krekić u spomenutoj knjizi.¹¹⁹

Zadarski notarski spisi s kraja XIII stoljeća slabo su očuvani, mnogi bez bitnih dijelova teksta. Služili smo se, radeći na njima, izdanjima zadarskog arhiva, koje su uredili Mirko Zjačić i Jakov Stipišić.¹²⁰ U historijskom arhivu u Zadru postoji i dosta neobjavljene građe koja sadrži podatke o servima i famulima u XIV. st.

Od izdanja notarskih spisa naših gradova valja svakako istaći vrlo kvalitetno uređene i objavljene prijepise kotorskih notara, djelo Antuna Mayera,¹²¹ kao i solidno uređene splitske notarske materijale što imamo zahvaliti V. Rismondu.¹²²

Drugih sistematskih izdanja građe koja bi nas zanimala nema.

---

¹¹⁴ Trogirski spomenici, dio I, sv. 1, Zapisci pisarne općine trogirске (1263—1273), MSHSM, knj. 44; dio I, svezak 2, Zapisci pisarne općine trogirске (1274—1294), MSHSM, knj. 45; dio II, Zapisci sudbenog dvora općine trogirске, MSHSM, knj. 46, JAZU, Zagreb, 1948—1951.

¹¹⁵ Kancelarijski i notarski spisi 1278—1301, Istoriski spomenici Dubrovačkog arhiva, serija treća, sv. 1, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda (ZIJKSN), III odeljenje, SANU, Beograd 1932. Zapisci notara Tomazina de Savere (1278—1282), Monumenta historica Ragusina, knj. 1, Spisi dubrovačke kancelarije, knj. 1, JAZU, Zagreb, 1951.

¹¹⁶ Lučić: Obrti ...

¹¹⁷ Monumenta ragusina, Libri reformationum, Tomus II, MSHSM, Vol. 13, Zagreb, 1882; tomus III, MSHSM, vol. 67, Zagreb, 1895.

¹¹⁸ Mihailo Dinić: Iz Dubrovačkog arhiva, knj. III, ZIJKSN, III odeljenje, knj. XXII, SANU, Beograd 1967.

¹¹⁹ Krekić: Raguse ...

¹²⁰ Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo, 1279—1308, Zadar, 1959; Spisi zadarskih bilježnika Ivana Qualis, Nikole pok. Ivana i Gerarda iz Padove, Zadar 1969; Spisi zadarskog bilježnika Franje Manfreda de Surdis iz Piacenze, Zadar, 1977, Izdanja Državnog (Historijskog) arhiva u Zadru.

¹²¹ Kotorški spomenici, knj. I, JAZU, Zagreb, 1951; knj. II, JAZU-CANU, 1982.

¹²² Pomorski Split druge polovine XIV stoljeća, notarske imbreviature, Izdanje Muzeja grada Splita, sv. 5, Split 1954.

Kao izvori svakako su značajni i statuti gradova na otocima i na obali. Prvi se javljaju u XIII stoljeću, iako neki navodi u njima upućuju i na XI. U svakom slučaju, odredaba zakonskog karaktera bilo je i ranije, ali se niti jedna od sačuvanih ne odnosi na ovu temu. Statute su dale sastaviti komune duž čitave Jadranske obale; njima su se koristili podjednako veliki gradovi i sasvim mala mjesta. Sličnosti među pojedinim od njih očigledne su, nastale ili pod utjecajem talijanskog zakonodavstva, koji se osjećao duž čitave obale, ili pod utjecajem većih središta (Dubrovnik, Zadar) na manja. Nesumnjivo, ipak, svaka je komuna nastojala statut prilagoditi svojim potrebama, unoseći one odredbe koje su i stvarno mogle pridonijeti boljoj upravi i unaprijediti pravosuđe. Stoga su statuti uistinu odraz situacije u gradovima, pa čak i pokazatelji onih nijansi u razvoju i uređenju koji su odvajali komunu od komune, iako su one u kulturnom, društvenom i ekonomskom pogledu činile cjelinu.¹²³

Pa ipak, proučavanje samih statuta, a da ih ne upotpunimo podacima što nam ih pruža notarski materijal, bilo bi jalovo. Zakonske odredbe, bez obzira na svoju suvremenost ili preciznost, ne mogu nam pružiti sliku stvarnog života. Da li su se propisi općinskih uprava zaista i provodili? Na to pitanje ponekad možemo odgovoriti potvrdno, ponekad niječno, no, najčešće to ne možemo utvrditi sa sigurnošću. Stoga moramo prihvatiti načelo, ukoliko ne možemo dokazati suprotno, da su se stanovnici ponašali u skladu s propisanim normama, iako moramo stalno imati u vidu relativnost tog izbora.

Slična se dilema, premda ne tako naglašena, javlja i kod prihvaćanja podataka što nam ih pružaju notari. Ovdje se, doduše, radi o ugovorima koji su se mijenjali od slučaja do slučaja, te su, prema tome, bili bliži stvarnosti, no — da li su se i oni uvijek ispunjavali u svim svojim odredbama? Da li su npr. gospodari uvijek isplaćivali obećane nagrade, ili su ih možda smanjivali zbog kakve počinjene štete, što je sasvim vjerojatna pretpostavka? S druge strane, česti slučajevi bijega posluge prije ispunjenja ugovorenog roka službe navode na zaključak da su stvarno realizirani rokovi bili nerijetko kraći od onih koji se navode na početku službe. Koliko, dakle, notarski spisi odgovaraju stvarnosti, a koliko su samo odraz zamišljenog djelovanja? To je, također, jedno od teže rješivih pitanja, koje ponovo nameće potrebu da prihvaćamo, opet s rezervom, činjenice iz ugovora kao da su se stvarno ispunjavali.

Slika života kakav se odista odvijao u gradovima ostati će nam i uza sav napor donekle nejasna, poglavito možda zbog nedostatka pripovjednih izvora koji su njegov najjasniji odraz.

---

¹²³ Inchhiostri, U. — Galzigna, A. G: Gli statuti di Arbe, con prefazione e appendice di documenti inediti o dispersi, Archeografo Triestino, XXIII, Trieste, 1899—1900; Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272, MHJSM, vol. IX, JAZU, Zagreb 1904; Statut grada Senja od godine 1388 (Statutum Segniae) Arkiv za povjesnicu jugoslavensku, knj. III, Zagreb 1854, 141—170; Statuta civitatis Cathari, Venetiis, 1616; Statuta civitatis Scardonae, MHJSM, vol. III, Zagreb 1882/3; Statuta communitatis Lessinae, MHJSM, vol. III, Zagreb 1882/83; Statuta communitatis Pagi, Venetiis 1637; Statuta et leges civitatis et insulae Curzulae, MHJSM, vol. I, Zagreb 1878; Statuta Iadertina cum omnibus reformationibus in hunc usque ad diem factis, Venetiis 1564; Statuta Iustinopolis metropolis Istriae, Venetiis, 1668; Statuti municipali di Rovigno, Trieste, 1851; Statuto di Budua, MHJSM, vol. III, Zagreb 1882/83; Statuto di Cherso et Ossero, Venetiis, 1640; Statutum et reformationes civitatis Tragurii, MHJSM, vol. IX, Zagreb, 1915; Volumen statutorum, legum et reformationum civitatis Sibenici, Venetiis, 1608.

Summary

A SURVEY OF THE LITERATURE AND PUBLISHED MATERIALS ON THE PROBLEM OF THE SERVI AND FAMULI IN MEDIEVAL SOCIETIES ON THE EASTERN ADRIATIC COAST

Neven Budak

At the beginning of the work the author defines *servi* as representing people of the lowest stratum of the active working population in urban societies. This social group had no legal rights, i. e. they were not allowed to take an active part in legal procedures, dispose with property, move around freely or set up families as they wished. The *famuli* represented a work force with a similar social position, but they were subject to legal restrictions only during the time of their work contract.

The survey of literature given by the author covers not only those works dealing exclusively with the problem of *servi* and *famuli*, but also those briefly touching upon the problem. Since it was impossible to cover all such works, a selection of works typical of particular historians or periods was made. Special attention is given to the post-war period, which showed greater interest in social problems. It has been noted, however, that up to the sixties the works of many historians were obviously created under the influence of patterns offered by vulgar Marxism. Since the seventies, some historians have introduced modern methodological approaches in their works and have turned to new themes.

In the chapter on the historical preconditions, the author gives a survey of the main literature on the problem of *servi* in the period of antiquity, especially in Dalmatia.

At the end, a survey is given of the published materials on this subject. The author gives his opinion on the validity of data on *servi* in the early legal documents of the medieval period (whose authenticity has been brought into question), and concludes that these data can be used in studying the position of early medieval *servi* in Croatia and Dalmatia.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 17

Z A G R E B

1984.

Izdavač: Sveučilište u Zagrebu — Centar za povijesne znanosti
Odjel za hrvatsku povijest

UREDNIČKI ODBOR

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Centar za povijesne znanosti — Odjel za hrvatsku povijest,
Zagreb, Krčka 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Cijena ovog broja iznosi 600 din.

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH-VII.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske br. 6859,1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođeni su plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Republičkom komitetu za informiranje SRH pod br. UP-547,2 — 84 — 1984

RADOVI 17

Za izdavača
Prof. dr *Josip Adamček*

Lektor
Ivan Tolj

Korektor
Ivan Tolj

Tehnički urednik
Franjo Čuješ

SURADNICI U OVOM BROJU

ANDRIĆ mr Jasna, Filozofski fakultet, Zagreb
ANTIĆ dr Ljubomir, Centar za istraživanje migracija Krčka 1, Zagreb
ANTOLJAK dr Stjepan, Zajčeva 31, Zagreb
BERTOSA dr Miroslav, Karličeva 12, Pula
BOBAN mr Branka, Centar za povijesne znanosti, Zagreb
BUDAK mr Neven, Filozofski fakultet, Zagreb
GOLDSTEIN Ivo, Filozofski fakultet, Zagreb
JURIĆ Radomir, Arheološki muzej, Zadar
JURIŠIĆ Ivan, Rakusina 12, Zagreb
LUCIĆ dr Josip, Centar za povijesne znanosti, Zagreb
MIJATOVIĆ Anđelko, Palmira Togliatija 12, Susedgrad, Zagreb
MIROŠEVIĆ mr Franko, Zavod za prosvjetno-pedagošku službu SHH, Zagreb
OČAK dr Ivan, Centar za povijesne znanosti, Zagreb
PAVLIČEVIĆ dr Dragutin, Centar za povijesne znanosti, Zagreb
POPOVIĆ mr Štefanija, Centar za povijesne znanosti, Zagreb
RAUKAR dr Tomislav, Filozofski fakultet, Zagreb
STANČIĆ dr Nikša, Filozofski fakultet, Zagreb
STRČIĆ dr Mirjana, Kumičićeva 42, Rijeka
SZABO dr Agneza, Muzej grada Zagreba
VRANJEŠ-SOLJAN mr Božena, Centar za povijesne znanosti, Zagreb
ZORIĆ Damir, Salopekova 18, Zagreb